

## Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)



Η χρονολόγηση του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου

Παντελής Φούντας

doi: [10.12681/makedonika.179](https://doi.org/10.12681/makedonika.179)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Φούντας Π. (2000). Η χρονολόγηση του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου. *Μακεδονικά*, 32(1), 443–482. <https://doi.org/10.12681/makedonika.179>

## Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣΙΟΥ

Σχετικά με το θέμα αυτό έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Απ' αυτές θα αναφέρουμε με συντομία τις πιο αντιπροσωπευτικές: η αποδοχή της χρονολόγησης στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, ειδικότερα στα 1540 ή στις αρχές του αιώνα, εξακολουθεί να παρουσιάζεται<sup>1</sup> κατά βιβλιογραφική «παράδοση» μέχρι πρόσφατα. Που 25ετίας ο Ευθ. Τσιγαρίδας απέκλεισε τη χρονολόγηση στα 1540 και επεσήμανε ορθά ότι η σχετική έρευνα πρέπει να περιορισθεί στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα (ηγεμονία Ιωάννου Βλαδισλάβου) ή στις αρχές του 16ου αιώνα (ηγεμονία Ράντου του Μεγάλου)<sup>2</sup>. Τέλος, ως απόηχος ίσως τοπικής παράδοσης, αναφέρεται από Αγιορείτες μοναχούς η χρονολόγηση του στον 14ο αιώνα<sup>3</sup>. Όμως οι απόψεις αυτές και οι παρεμφερείς, δεν έχουν

---

Οφείλω ευχαριστίες στον καθηγούμενο της Ι. Μ. Κουτλουμουσίου Γέροντα Χριστόδουλο, στους αδελφούς της μονής, καθώς και στον καθηγητή κ. Ευθύμιο Τσιγαρίδα.

1. Βλ. H. Brockhaus, *Die kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig 1924, σ. 291, αρ. 89: 1540, και ίσως παλαιότερο· Π. Μυλωνάς, «Η αρχιτεκτονική του Αγ. Όρους», *Νέα Εστία*, τομ. 74, 1963, εικ. 3: 1540· *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα, εκδ. Ε.Μ.Π., σποραδικά, π.χ. τομ. II, 1982, σ. 161, εικ. 25: 1540· τομ. III, 1989, σ. 54: αρχές 16ου αιώνα· τομ. V, 1998, σ. 197: αρχές 16ου αιώνα. Βλ. και Μ. Πολυβίου - Πλ. Θεοχαρίδης, *Τα Καθολικά των Μονών του Αγ. Όρους*, κείμενο ημερολογίου-λεικώματος 1986, εκδ. Κε.Δ.Α.Κ. (Κέντρο Διαφύλαξης Αγιορειτικής Κληρονομιάς): «μάλλον αρχές 16ου αι.», κ.ά.

2. Βλ. Ευθ. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Χαλκιδικής, Αγίου Όρους», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 31 (1976) Β' 2, σ. 274-276 και 283 σημ. 36 (στο εξής: ΑΔ). Η άποψη αυτή στηρίχθηκε στον συσχετισμό εικονογραφικών ενδείξεων (παραστάσεις κτητόρων), αρχαιικών μαρτυριών και στην αποκάλυψη μέρους του κεραμοπλαστικού διακόσμου.

Στην επιγραμματική αναφορά του *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, τομ. I, Stuttgart 1966, στ. 404, χωρίς να απολείεται ως terminus ante quem το έτος 1540, πιθανολογείται χρονολόγηση στα έτη 1334 και 1428 κατά τα οποία έγινε η παραχώρηση της μονής Φιλαδέλφου και η ενοποίηση με τη μονή Αλυπτίου, αντίστοιχα. Γιατί πιστεύεται ότι τότε εξασφαλίθηκαν οι οικονομικοί πόροι για την ανέγερση καθολικού. Αλλά η μονή Φιλαδέλφου, κατά το σχετικό έγγραφο [βλ. P. Lemerle, *Actes de Kutlumas*, Paris 1945, (στο εξής: *Actes de Kutlumas*) αρ. εγγρ. 17, στ. 26-28] *πρὸς ἐσχάτην ἀπορίαν πρὸ πολλοῦ κατανήσασα*, ήταν *μικρὸν τι κελλίον καὶ αὐτὸ καταπεσὲν ἤδη μέλλον...* για το οποίο μάλιστα η μονή Κουτλουμουσίου όφειλε να φροντίσει: *...βελτιῶν καὶ αἰξάνειν καὶ συνιστάν...* Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν και από το έγγραφο του 1428 (βλ. *Actes de Kutlumas*, 44) όταν ληφθεί υπόψη: α. το ιστορικό πλαίσιο της πρώιμης τουρκοκρατίας: αντίξοες συνθήκες, φορολόγηση των μονών το 1429 (βλ. Ιω. Μαμαλάκης, *Το Άγιον Όρος - Άθως - διά μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 225 κ.εξ.) και β. ότι η πρακτική των παραχωρήσεων και συνενώσεων μονυδρίων και μονών απέβλεπε κυρίως στην αποτροπή του αφανισμού ερημιζόμενων ή μισοερείτων καθοδρυμάτων.

3. Βλ. Δωρόθεος μοναχός, *Το Άγιον Όρος*, τόμ. Α', Κατερίνη 1987, σ. 316. Η άποψη εκφράζεται χωρίς επιφύλαξη αλλά και χωρίς κάποια τεκμηρίωση.

Για τη νεότερη σχετική θεωρία του Π. Μυλωνά βλ. επίμετρο στο τέλος του άρθρου.

—εξ όσων γνωρίζω— τεκμηριωθεί με επιχειρήματα βασισιμένα (εκτός από τις γραπτές και εικονιστικές μαρτυρίες) και στα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του κτίσματος. Άποψη του γράφοντος είναι ότι κανένα απ' τα δεδομένα αυτά δεν αποκλείει την απόδοση του μνημείου στον 14ο αιώνα. Απεναντίας, πλείστες ενδείξεις συνηγορούν υπέρ μιας τέτοιας χρονολόγησης και μάλιστα οι ιστορικές, υπέρ της ειδικότερης απόδοσής του στο δεύτερο μισό του αιώνα αυτού.

### *I. Ιστορικές μαρτυρίες*

A. Η μονή προϋπήρχε ασφαλώς του Χαρίτωνος, του αφοσιωμένου ηγουμένου της, που κατά τον 14ο αιώνα επέδειξε υπέρμετρο ζήλο, ως νέος κτήτορας. Ο ίδιος γράφει για τη μονή: *ἦν μὲν καὶ πρόην περιφανὴς τις καὶ ἔνδοξος<sup>4</sup>*, και είναι γνωστή παλαιότερη μνεία της σε έγγραφο του 1169<sup>5</sup>. Ο ρόλος του Χαρίτωνος ήταν τόσο σημαντικός ώστε η μονή, για αρκετό χρόνο μετά το θάνατό του καθώς και σε κείμενα του 16ου αιώνα, προσωνυμείται *τοῦ Χαρίτωνος<sup>6</sup>*. Σ' ό,τι αφορά πιο συγκεκριμένα στο ζήτημα της ανέγερσης μοναστηριακού ναού σε έγγραφο του 1369 αναφέρεται τρεις φορές το αίτημα και η προσδοκία του, να ανεγερθεί νέος ναός: α. *ἀνεγείρω τε ναόν*, β. *μέλλει δὲ Θεοῦ χάριτι ἀπαρτήσῃ καὶ τὴν ἐκκλησίαν...*, γ. (έργα προς εκτέλεση): *...τρέπεξά τε καὶ ἡ ἐκκλησία...<sup>7</sup>*. Στις δύο διαθήκες, που συντάσσει το επόμενο έτος, επαναλαμβάνεται και το αίτημά του προς τον οικονομικό προστάτη της μονής Βοεβόδα Ιωάννη Βλαδισλάβο (1364-74), γιου του Νικολάου-Αλεξάνδρου, *...ἵνα ἀνεγείρω τε ναόν...<sup>8</sup>* στην πρώτη, *ἀνεγείρει τε ναόν μείζονα καὶ ἱκανόν ὄντα ὑποδέχεσθαι...<sup>9</sup>* στη δεύτερη. Είναι όμως άξιο παρατήρησης ότι στην τρίτη διαθήκη του που συντάσσει μετά από οκτώ χρόνια (1378) δεν περιλαμβάνεται τέτοιο αίτημα. Αντίθετα, υπάχρουν εκφράσεις που δηλώνουν ικανοποίηση από τα ήδη πεπραγμένα. Αναφέρεται στην *ἦν ὁρᾶται νῦν τάξιν* και περιγράφει πως, μετά από προσπάθειες (*διανέστην πρὸς τε Ῥωμαίους, Τριβαλλοὺς... ὡσαύτως ἀπῆλθον ἐπτάκις εἰς τὸν μακαρίτην ἐκείνον Βλαδισλάβον τὸν βοεβόδαν...*), η μονή *ἀνεκτίσθη καὶ ἐκαλλωπίσθη καὶ ἐτιδέδωκε πρὸς τὰ κρεῖττω καθ' ἃ νῦν ὁρᾶται παρὰ παντός, εἰς δόξαν τοῦ πάντα πρὸς τὸ συμφέρον οἰ-*

4. Βλ. *Actes de Kutlumus*, αριθ. εγγρ. 36: Γ' Διαθήκη του Χαρίτωνος, στ. 15.

5. P. Lemerle - G. Dagron - S. Ćirković, *Actes de Saint Pantéléémonos*, 1982, αφ. 8.

6. Βλ. Γ. Τσιοράν, *Σχέσεις τῶν Ροιμανικῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω καὶ δὴ τῶν μονῶν Κουτ-λομουσιού, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ Ἁγίου Παντελεήμονος ἡ τῶν Ρώσων*, Αθήνα 1938, σ. 101.

7. *Actes de Kutlumus*, 26: Πράξη του Βοεβόδα Ιωάννου Βλαδισλάβου του έτους 1369. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο *ὀρκωμωτικός*, δηλαδή ενόρκως δεσμευτικός, χαρακτήρας αυτής της πράξης επεκτείνεται σε ολόκληρο σχεδόν το κείμενο.

8. Ο.π., Έγγρ. αφ. 29: Α' Διαθήκη του Χαρίτωνος, του έτους 1370, στ. 60.

9. Ο.π., Έγγρ. αφ. 30: Β' Διαθήκη του Χαρίτωνος, του έτους 1370, στ. 115.

κονομούντος Θεοῦ<sup>10</sup>. Τι έχει συμβεί; Παραβλέπει την εκκρεμότητα; Ἡ το αἰτιμὰ του ἔχει πλέον εισακουσθεῖ και ο ναός ἔχει οικοδομηθεῖ; Ἀν κρίνουμε ἀπὸ την επιμονὴν και το ζήλο του για την ολοκλήρωση του «οικοδομικοῦ προγράμματος», που τόσο έντονα αποτυπώνονται και στις τρεῖς διαθέκτες του, τείνουμε να δεχθούμε το δεύτερο<sup>11</sup>. Ο Βοεβόδας Ἰωάννης Βλαδισλάβος εἶναι πιθανότατα ο δεύτερος ἀπὸ τους εικονιζόμενους κτήτορες, μετὰ τον Ἀλέξιο Α΄ τον Κομνηνὸ, με το ὄνομα Ἰωάννης, στην τοιχογραφία που διασώθηκε στη δυτικὴ ὄψη της βόρειας ἀψίδας του ναοῦ<sup>12</sup>. Ἀλλά κι αν υποθεθεῖ ὅτι ο Ἰωάννης Βλαδισλάβος εικονίζεται ως κτήτορας, χρηματοδότης ἄλλων ἔργων της μονῆς και ὄχι του ναοῦ, ὑπάρχει μια ἀκόμη σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι αυτή την εποχὴ ἦταν ἐφικτὴ ἡ πραγματοποιήση του τόσο επιθυμητοῦ «σχεδίου» που ηγούμενου: μέσα στο κρίσιμο διάστημα μεταξύ της δευτέρης και τρίτης διαθήκης (1370-1378), ο Χαρίτων ἀνέρχεται στο θρόνο της μητροπόλεως Ουγγροβλαχίας (1372)<sup>13</sup> χωρὶς να παραιτηθεῖ ἀπὸ την ηγουμενία στη μονή. Εἶναι εὐλόγο ὅτι ἀπὸ τη θέση αὐτὴ ἦσαν πλέον αυξημένες οι δυνατότητες πορισμοῦ, μέσω ἐράνων και δωρεῶν, των αναγκαίων χρημάτων για την ολοκλήρωση του ἔργου<sup>14</sup>. Το 1393 ἡ μονὴ ανακηρύσσεται πατριαρχικὸ σταυροπήγιο.

Β. Με βάση τα εξετασθέντα μέχρι αὐτὴ τη στιγμή ιστορικὰ στοιχεῖα, το ἐνδεχόμενο να κτίσθηκε το καθολικὸ κατὰ τον 15ο αἰώνα εἶναι ελάχιστα πιθανό. Ο ηγεμόνας που αναφέρεται ως ο πιο σημαντικὸς ενεργῆς ἀπὸ τους ἄλλους του αἰώνα αὐτοῦ<sup>15</sup>, ο Μίρτσα ο Γέρων (1386-1418), μνημονεύεται ως ἀνακαινιστὴς<sup>16</sup> και δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των κυρίων κτητόρων που εἰ-

10. Ο.π., 36, στ. 18,24-27.

11. Ο Τσιοράν, ὁ.π., σσ. 98-99, υποστηρίζει ὅτι ο Βοεβόδας παρεχώρησε τὰ ἀπαραίτητα ποσὰ πρὸς ἀποπεράτωσιν τῆς μονῆς και ὅτι ... ὁ Χαρίτων μέχρι τοῦ ἔτους 1372 ἀπεπεράτωσε τὴν ἀνέγερσίν τῆς. Πρὸβλ. Φλορίν Μαρινέσκου, *Ρομανικὰ ἔγγραφα του Ἁγίου Ὄρους: Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἁγιον Ὄρος 1998*, σ. 8.

12. Βάσει της ἐπιγραφῆς εικονίζονται: ο κτήτωρ Ἀλέξιος Κομνηνὸς ο Α΄ / ἀπα-αρη (1081-1118), ο Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς αὐθέντης [...] Ουγγαρίας και ο Ρανδουλάς. Βλ. σχετικὰ Εὐθ. Τοιγαρίδας, ὁ.π., Β΄ 2 - Χρονικὰ, Ἀθήνα 1984, σ. 283.

13. Βλ. Παν. Χρήστου, *Το Ἅγιον Ὄρος (Ἀθωνικὴ Πολιτεία: Ἱστορία - Τέχνη - Ζωή)*, Ἀθήνα 1987, σ. 95· Τσιοράν, ὁ.π., σ. 99· Gr. Nandris, «Un document privitor la impartirea Mitropoliei Tarii Românești (1372-1373)», *Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 ani*, Κλουζ 1931, σσ. 299-306.

14. Πρὸβλ. και τα ἀναφερόμενα ἀπὸ τον ἴδιο τον Χαρίτωνα στην Γ΄ Διαθήκη του: ...Ἰσως γὰρ ἂν τινες ὑπονοήσαιεν ὡς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ἀξιωματίων (ἐνν. και το του «Πρώτου») και τοῦ κέρδους αὐτῶν, ἑμαυτῷ τι περιεποιήσασθην· και ταῦτα διήλθον οὐ θαιμαστὸν τινι τοῖς ἐντυγχάνουσι τῷ παρόντι μου διαθηκῶν καθιστὰς ἑμαυτὸν τῆς ἀκτιμοσύνης ἔνεκεν, ἀλλ' ἴν' εἰδοῖεν ὅτι τοσαύτη μοι ἦν ἡ σπουδὴ τῆς πρὸς τὸ δηλωθέν μοναστήριον αὐτάσεως ὡστε τῶν μὲν ἡμετέρων ἀλλογήσαι πάντων, ἅπαντα δὲ πρὸς τὴν τούτου περιποίησιν ἀναλώσασαι..., *Actes de Kutlumus*, 36, στίχ. 31-34.

15. Βλ. Τσιοράν, ὁ.π., σσ. 101-105.

16. Ο.π., σσ. 102, 103· πρὸβλ. Φλ. Μαρινέσκου, ὁ.π., σσ. 8, 9 σμμ. 29.



κονίζονται δίπλα στον Αλέξιο Κομνηνό<sup>17</sup>. Εξ άλλου, η περίοδος των πρώτων δεκαετιών του αιώνα, μέχρι και την οριστική υποδούλωση του Αγ. Όρους ήταν δυσχερέστατη<sup>18</sup> και εύλογα η αμέσως κατοπινή. Μόνο προς τα τέλη του αιώνα παρουσιάζονται στον Άθω σημάδια ανάκαμψης. Επίσης δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι και η ίδια η δωροδοξία χώρα, η Βλαχία, κατά τον 15ο αιώνα παρουσιάζει από την άποψη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής μια σιωπή, ένα κενό<sup>19</sup>.

Γ. Πληροφορίες για τα έργα στη μονή κατά το πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα παρέχει ο *Βίος* του Αγίου Νήφωνος, που έγραψε ο Πρώτος του Αγ. Όρους Γαβριήλ<sup>20</sup>. Το κείμενο αυτό δεν διασώθηκε αυτούσιο<sup>21</sup>. Τι προκύπτει από την παραδιδόμενη μορφή του, αν αποδίδει με επάρκεια το πρωτότυπο; *Τὴν δὲ Μονὴν τοῦ Χαρίτωνος, γράφει, ἦν ἤρχισεν ἐκ θεμελίων νὰ κτίξῃ ὁ Ράντου Βόδας, ἐτελείωσεν ὁ Νεαγκόε Βόδας, ἐξωράϊσε δὲ ταύτην ἐνδοθεν καὶ ἐξωθεν διὰ τῶν ὥραιότερων κοσμημάτων καὶ περιέφραξε διὰ τειχῶν, ἔκτισε δὲ καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Θαυματουργοῦ μετὰ τρουλλίων, κελίων, τραπεζαρίων, ὑπογείου, καταστημάτων, κήπου, πύλης μικρᾶς τε καὶ μεγάλης, νοσοκομείου καὶ πανδοχείου, ξενώνος διὰ τοὺς ἄρχοντας, σιτοβολῶνος, θησαυροφυλακείου καὶ ἄλλων πάσης χρείας οἰκοδομῶν. Τὴν δὲ ἐκκλησίαν καὶ τὰ κελλῖα ἐκόσμησε δι' ὄλων τῶν ἐξωραϊστικῶν μέσων, ἀπεπεράτωσε τὴν στέγην αὐτῶν, ἐσκέπασε διὰ μολύβδου τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν νάρθηκα, ἔθεσεν ὑάλους εἰς πάντα τὰ παράθυρα καὶ ἀνεκαίνισε τέλος ταύτην ὑπὸ τὰς εὐχὰς τοῦ Ἀρχιερέως, τοῦ Πρώτου καὶ τῶν Ἡγουμένων ἐτέρων Μονῶν*<sup>22</sup>.

Σύμφωνα με τον Τσιοράν που, εκτός από τα παραπάνω, φαίνεται να έχει υπόψη του και άλλες μαρτυρίες, ἡ Μονὴ ἀρχίζει νὰ παρακαμάζει ἀπὸ τοῦ ἔτους 1490, ἡ δὲ μεγάλη πυρκαϊὰ τοῦ 1497 κατέστρεψεν αὐτὴν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου<sup>23</sup>. Ο ηγεμόνας Ράντου ο Μέγας (1496-1508), μετὰ το 1500 ἄρχεται τοῦ ἔργου τῆς ἐπισκευῆς τῆς Μονῆς «ἐκ θεμελίων»<sup>24</sup>, ἐπὶ τῆς ἡγουμενίας Σίμωνος. Μέχρι τοῦ 1508, ἀνεκαίνισε τὸ βορειοδυτικὸν μέρος αὐτῆς, ἐνθα ἠγειρε καὶ ἀμυντικὸν πύργον... στον οποίο διασώζεται εντοιχισμένη μαρμαρίνη

17. Βλ. σημ. 12.

18. Βλ. Μαμαλάκης, *ὁ.π.*, σσ. 129-147, 225 κ.εξ.

19. Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York, σ. 342.

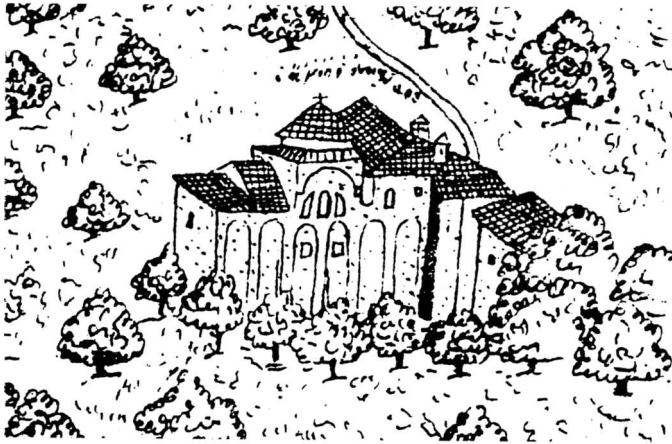
20. Ο Γαβριήλ εμφανίζεται ως Πρώτος πέντε φορές (πρώτη φορά: Σελτ. 1515, τελευταία φορά: Ιουλ. 1539). Βλ. Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός Μοναχισμός*, Αθήνα 1992, σ. 388 κ.εξ.

21. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 389 σημ. 214 και εκδ. Ι. Μ. Αγίου Διονυσίου, *Ο Άγιος Νήφων, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Άγιον Όρος - Άθως* 1990, σσ. 9, 10.

22. Βλ. Τσιοράν, *ὁ.π.*, σ. 108 σημ. 2. Πρβλ. και παραφραστική εκδοχή: Φλ. Μαρινέσκου, *ὁ.π.*, σσ. 10, 11.

23. Τσιοράν, *ὁ.π.*, σ. 106. Πρβλ. και εγγρ. του 1501: *Actes de Kutlumus*, αρ. 48.

24. Η τοποθέτηση εισαγωγικών στη φράση, από τον Τσιοράν, δείχνει ότι θεωρεί συμβατική και όχι κυριολεκτική τη διατύπωση του *Βίου*. Βλ. Τσιοράν, *ὁ.π.*, σ. 106.



Σχ. 1. Το Κουτλουμουσιανό κελί του Αγίου Νικολάου. Σχέδιο V. Barskij (1744).

πλάκα με σχετική επιγραφή<sup>25</sup>. Την εκτίμησή του, ότι το έργο του Ράντου ήταν επισκευαστικό και ανακαινιστικό (πλην του πύργου) επαναλαμβάνει ο Τσιορζάν ερμηνεύοντας πιο συγκεκριμένα την πρώτη φράση του ανωτέρω αποσπάσματος: *‘Ο Νεαγκόε Μπασαράμπ (1512-1521) έσυνέχισε την υπό του Ράντου άρξαμένην επίσκευσήν...*<sup>26</sup>. Πριν όμως καταλήξουμε σε συμπεράσματα για την οριοθέτηση του έργου του Ράντου, πρέπει να προσεγγίσουμε κατά το δυνατόν και το διάδοχο έργο του Νεαγκόε. Ποια ήταν η εκκλησία του Αγίου Νικολάου μετά τρούλλων της οποίας υπήρξε κτήτορας; Μήπως ήταν το καθολικό;

#### Η ταύτιση της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου<sup>27</sup>

Η μνημονευόμενη εκκλησία του Αγ. Νικολάου δεν είναι το καθολικό, γιατί είναι γνωστό ότι δεν υπήρξε κατά τον 16ο αιώνα αλλαγή στην αφιέρωση της μονής στον Χριστό ως Σωτήρα<sup>28</sup> (Μεταμόρφωση). Στο εύλογο ερώτημα

25. Ο.π., σ. 107.

26. Ο.π., σ. 108.

27. Βλ. Π. Γ. Φουντάς, «Η συμβολή του V. Barskij στην “ιστορική διάσωση” ενός άγνωστου Αθωνικού ναού, κτίσματος του Νεαγκόε Μπασαράμπ (1512-1521)», *Εικοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2000, σ. 85. Το σχέδιασμα της μονής από τον V. Barskij βλ.: *Τα θαυμαστά Μοναστήρια του Αγίου Όρους, έτσι όπως τα είδε ... ο Β. Γρ. Μπάρσκι, επιμ. Αντ.-Αμ. Ταχιάος*, Θεσσαλονίκη 1998.

28. Βλ. *Actes de Kutlumus*, έγγρ. 24 (1362), σιχ. 3 και έγγρ. 26 (1369) Γ. Σιμυρνάκης, *Το*

ποιος ήταν ο ναός αυτός, μας βοηθάει να απαντήσουμε το σχέδιασμα της μονής από τον Βασίλειο Μπάροκι (1744) (Σχ. 1).

Πρόκειται ασφαλώς για τον παλαιότερο, μη σωζόμενο σήμερα ναό του παρακείμενου, φερόνυμου *κελλίου*, το οποίο είχε παραχωρηθεί στη μονή, ήδη από τον 14ο αιώνα, επί ηγουμενίας Χαρίτωνος (1369)<sup>29</sup>.

Στο συγκεκριμένο σκαρίφημα του *κελλίου* που φέρει την επιγραφή «Άγιος Νικόλαος» εικονίζεται ναός με έξι τυφλά αψιδώματα στη βόρεια πλευρά του και κεντρικό «τρούλο» που έχει πολύ χαμηλό τύμπανο. Η «αυτόνομα» υπερυψωμένη τετρακλινής (;) στέγη που καλύπτει το νόρθηκα και ίσως και τη δυτική κεραία του μάλλον συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου κυρίως ναού, προέρχεται πιθανότατα από μετασκευή. Στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχαν από την αρχή ένας ή δύο «κουμπέδες» ή τρουλίσκοι. Τρουλίσκος ή τρουλίσκοι, στην περίπτωση που ο εικονιζόμενος κεντρικός «κουμπές» αντικατέστησε καταπεσόντα τρούλο. Από μετασκευή φαίνεται να προέρχεται και η διαμόρφωση του Ι. Βήματος.

Μέχρι το 1744, 230 περίπου χρόνια μετά την ανέγερσή του, ο ναός θα είχε υποστεί ζημίες και αλλοιώσεις της μορφής του, λόγω της εξαιρετικής αστάθειας του εδάφους στην περιοχή αυτή (συνχές καθίζησης). Η κατάσταση φαίνεται πως επιδεινώθηκε στη συνέχεια με ταχύτατο ρυθμό απ' την πιθανή επίδραση και σεισμικών αιτίων, ώστε σε μισό αιώνα μετά την επίσκεψη του Μπάροκι (1744-1799) ο ναός κατέρχουσε πλήρως και ανακατασκευάσθηκε (1799) πολύ απλούστερος, όπως τον βλέπουμε σήμερα.

Από τον ναό που είδε ο Μπάροκι διατηρήθηκε «ενσωματωμένη» στις νέες κατασκευές τοιχοδομή σχήματος Π σε κάτοψη<sup>30</sup>, που ορίζει το δυτικό τμήμα του νόρθηκα. Στο βόρειο σκέλος αυτής της τοιχοδομής διαγράφεται ελλειπώς και το δυτικότερο από τα έξι αψιδώματα. Αν τα τελευταία ήσαν ισοπλατή, προκύπτει, με βάση το εύρος του σωζομένου ελλειπώς αψιδώματος, ότι το μήκος του ναού ήταν περίπου 20 μέτρα. Ήταν λοιπόν αξιωματικώς κτίσμα αλλά όχι τόσο σημαντικό όσο ένα καθολικό.

Είναι πιθανότερο, αν όχι βέβαιο, ότι γι' αυτήν την εκκλησία γίνεται λόγος και στην τελευταία παράγραφο του παραπάνω παραθέματος. Η εισαγωγική της διατύπωση *τὴν δὲ ἐκκλησίαν καὶ τὰ κελλία ἐκόσμησε...* αποτελεί, τρόπον τινα, επανάληψη της προηγούμενης: *...ἔκτισε δὲ καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ*

Άγιον Όρος, Αθήνα 1903, σ. 521 (εγγρ. Ιω. Ούγκλες, έτους 1369), σ. 523 (επιγραφή στο καθολικό: 1540)· Τσιοράν, *ό.π.*, σ. 110 (1532, 1535).

29. Βλ. *Actes de Kaitlumis*, 25 (1369) και 27 (1369). Σ' αυτό το κελί πρέπει να αναφέρεται και η δωρεά (1398 ή 1414) του ευγενούς Άλντεα: βλ. Τσιοράν, *ό.π.*, σ. 102.

30. Βλ. κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων του ναού: Π. Γ. Φουντάς, «Η Αρχιτεκτονική των Αγιορειτικών Κελλιών», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Άγιον Όρος*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα (χ.χ.), σ. 53, εικ. 38 (στο εξής: «Αρχιτεκτονική Αγιορειτικών Κελλιών»).

Ἄγ. Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ μετὰ τροῦλλων, κελλίων... Ἐπειτα χρησιμοποιεῖ τη λέξη ἀπεπεράτωσε αναφερόμενος στην στέγην αὐτῶν: ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα με τα κελιωτικά κτίσματα, ναός και κελλία συγκροτοῦν μια κτηριακή ἐνότητα<sup>31</sup>. Η φράση που ακολουθεῖ ἐσκέπασε διὰ μολύβδου τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν νάρθηκα εἶναι, κατὰ συνάφεια, προσδιοριστική του εἶδους τῆς προαναφερθείσης στέγασης αὐτοῦ του ναοῦ. Συνεπῶς θα πρέπει να δεχθούμε ὅτι και το ἀνεκαίνισε τέλος τέθηκε ἀντὶ του ἐνεκαίνισε<sup>32</sup> τέλος, δηλαδή ὁ ναός ἐγκαινιάσθηκε με ἐπίσημη ἱερολογία παρουσία ἀρχιερέως, του Πρώτου κλπ. ὅπως ἀναφέρεται<sup>33</sup>. Το ὅτι στο ἀπόσπασμα αὐτὸ δεν γίνεται μνεῖα ἐνὸς τόσο σημαντικῶν ἔργου, ὅπως εἶναι ἡ ἀνέγερση ἐνὸς καθολικοῦ, ἀποτελεῖ ἐνδειξη ὅτι ὁ Νεαγκός και ὁ Ράντου δεν ἴσαν ὀν κτήτορες του. Η ἀρχιτεκτονική ἀνάλυση, στη συνέχεια, θα ἀποδείξει το ἀνυπόστατο ἐνὸς τέτοιου ἐνδεχόμενου.

## II. Αρχιτεκτονική διερεύνηση

Με κριτήρια ἀρχιτεκτονικῆς θεώρησης μπορεῖ να ευσταθήσει χρονολόγηση του καθολικοῦ στις ἀρχές του 16ου αἰῶνα ἢ στα 1540<sup>34</sup>;

Κατ' ἀρχὴν, ὑπάρχουν μορφολογικά στοιχεία στον ναὸ που προδήλως

31. Ο.π., σ. 45.

32. Το ρῆμα ἐγκαινίζω σημαίνει ἀνακαίνιζω, ἀλλὰ και καθιερώνω. Εἰδὼ ἔχει τη δευτέρα σημασία λόγῳ των συμφραζομένων. Πρβλ. ἀντίστοιχη διατύπωση: Φλ. Μαρινέσκου, ὁ.π., σ. 11.

33. Ἀν ἐντοῦτοις υποθέσουμε ὅτι ἡ τελευταία παράγραφος, με ἀσάφεια οφειλόμενη στην παράφραση ἢ και στο πρωτότυπο, ἀναφέρεται στο καθολικό, τότε προκύπτουν οἱ ἐξῆς υποθετικές προτάσεις:

- 1) Ὁ πνεμών Νεαγκός ἀποπεράτωσε νεόδμητο ναὸ που ἀφῆσε ἡμιτελὴ (χωρὶς ἐπικάλυψη τῆς στέγης και χωρὶς «υἰάλους» στα παράθυρα) ὁ Ράντου. Ἐνδείξεις ὅτι μια τέτοια ἐκδοχὴ δεν ἀνταποκρίνεται στην πραγματικότητα εἶναι: α) Δεν μνημονεῖται ἓνα τόσο πρόσφατο και τόσο ἀξιωματιμῶνευτο ἔργο ὅπως εἶναι ἡ ἀνέγερση ἐνὸς νέου καθολικοῦ. β) Ἀν στηριχθούμε στα συγκεκριμένα γεγονότα του Βίου που ἀφοροῦν στον βοεβόδα Ράντου και το περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς του Πύργου, οδηγούμαστε μάλλον στην ἀποψη ὅτι το ἔργο αὐτὸ (ὁ πύργος) ἴταν το κύριο και ἀκροτελεύτιο (1508) του πνεμόνος. Τὴν ἀποψη αὐτὴ φαίνεται να περφοβεῖται και ὁ Τοιοράν (ὁ.π., σσ. 106, 107). Ἀν εἶχε χτίσει και το καθολικό, ἡ ἐπιγραφὴ θα ταίριαζε περισσότερο να ὑπάρχει και να ἀναφέρεται σ' αὐτὸ.
- 2α) Ὁ πνεμόνας Νεαγκός ἀνακαίνισε τὴ στέγη του καθολικοῦ που εἶχε χτιστεῖ πολὺ παλαιότερα. Ἀυτὴ ἡ ἐκδοχὴ δεν ἀνατρέπει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ναός εἶναι βυζαντινός, ὠστόσο φαίνεται ἀπίθανη γιατί το κείμενο μιλάει για ἐγκαινισμό του ναοῦ με ἐπίσημη ἱερολογία.
- 2β) Το ἐνδεχόμενο να ἀνακαίνισε ναὸ που ἔκτισε ολοκληρωμένο ὁ Ράντου μόλις και χρειάζεται να τεθεῖ γιατί ἡ χρονικὴ ἀπόσταση των δύο κτητόρων εἶναι πολὺ μικρὴ για να δικαιολογηθεῖ τέτοια ἐπέμβαση. Το terminus ante για τα ἔργα του Νεαγκός εἶναι κατὰ τον Γ. Τοιοράν (ὁ.π., σ. 108) το ἔτος 1514.

34. Η χρονολόγηση στα 1540 βασίζεται στην ἐπιγραφὴ που ὑπάρχει πάνω στο υπέρθυρο τῆς βασιλικῆς πύλης: βλ. Σμυρνάκης, ὁ.π., σ. 523. Η χρονολόγηση ὁμως αὐτὴ ἀφορὰ στην «ανιστόρηση» του ναοῦ.

παρατέμπουν σε πρωιμότερη των αρχών του 16ου αιώνα εποχή, όπως π.χ. ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των τυφλών αφιδωμάτων. Φαίνεται, ωστόσο, πως η μάλλον επικρατήσασα άποψη, που δέχεται μια τέτοια όψιμη χρονολόγηση, αποδίδει την εδώ παρουσία αυτών των στοιχείων στις τάσεις συντηρητικότητας που εμφανίζει γενικά στην ιστορική διαδρομή της η Αγιορειτική μοναστική Πολιτεία, ερμηνεύοντας ίσως αυτήν την παρουσία, ως ιδιαίτερη εμφάνιση στην εφαρμογή πιο «παραδοσιακών» προτύπων. Ως πιο βαθμό όμως, μπορεί να αγνοηθεί ο εκάστοτε αρχιτεκτονικός «περίγυρος» και η ναοδομική ιδιοπροσωπία κάθε εποχής; Οι τάσεις της σύγχρονης (τότε) ναοδομίας: τύποι<sup>35</sup>, μορφές, τρόποι δομής μπορούσαν να «αποσιωπηθούν» πλήρως; Το πρόβλημα όπως τίθεται, απ' αυτή τη σκοπιά, δεν είναι υνατόν να αντιμετωπισθεί, αν δεν διερευνηθούν αυτός ο αρχιτεκτονικός «περίγυρος» και οι ναοδομικές τάσεις κατά τον 16ο αιώνα<sup>36</sup>, και μάλιστα η εκδήλωσή τους σε μνημεία του άμεσου Αθωνικού περιβάλλοντος της μονής.

#### A. Επισήμανση ειδοποιών διαφορών

Αν θελήσουμε να προσεγγίσουμε τους λόγους στους οποίους οφείλεται η αίσθηση βαρύτητας και απουσίας μορφικού δυναμισμού, που υποβάλλει η πλειονότητα των κτισμάτων του 16ου αιώνα, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τα εξής: φανερώνεται πολύ λιγότερο στις εξωτερικές όψεις του ναού η εσωτερική διάθροωση και κλιμάκωση των αρχιτεκτονικών υπονοητών. Δεν είναι πια ορατές, όπως άλλοτε, η κυριαρχία του σταυρικού πυρήνα, η υποταγή σ' αυτόν των γωνιακών διαμερισμάτων, η «προσαρτηματική» συνέχεια του νάρθηκα ή της λιτής (με τον κυρίως ναό)· δηλαδή, ό,τι είχε επιζητηθεί τόσο πολύ κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: η έξαρση των αρχών της σύνθεσης<sup>37</sup>, που

35. Εδώ εννοούνται οι νεότερες αρχιτεκτονικές εκδηλώσεις κατά την «εξέλιξη» του αθωνικού τύπου.

36. Πολύτιμη συνδρομή σ' αυτήν τη διερεύνηση προσφέρει η σειρά *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμοι Α, Β, Γ, Δ, Ε, εκδ. Ε.Μ.Π., υπό τη διεύθυνση του καθηγητού Χ. Μπούρα. Βλ. επίσης: Χ. Μπούρας, «Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια του 16ου και του 17ου αιώνας», *Η βυζαντινή παράδοση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, επιμ. J. J. Yiannias, Αθήνα 1994, σ. 147 κ.εξ.

37. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της προφάνειας ή «εξωτερικεύσης» των συνθετικών αρχών παρατηρούμε στο Άγιον Όρος, στα καθολικά των Μονών Βατοπαιδίου και Ιβήρων ή στο παλιό καθολικό της Μονής Ξενοφώντος: εδώ, μόνον προς ανατολάς του κεντρικού τετραγωνικού πυρήνα, κλιμακώνονται εννέα διαφορετικές στέγες, που «προδίδουν» εννέα εσωτερικούς υποχώρους. Επίσης, εκτός του Αγίου Όρους, το παράδειγμα της Παναγίας των Χαλκίων είναι χαρακτηριστικό για τον τρόπο με τον οποίο τα τυφλά αφιδώματα, οι στέγες και τα γείσα εκδηλώνουν με ενάργεια τη «συνάρθρωση» των αρχιτεκτονικών υπονοητών. Στα λιγότερο σημαντικά μνημεία, ο νάρθηκας διακρίνεται με διαφοροποίηση, τουλάχιστον, του τρόπου στήσής του.

διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό στην υστεροβυζαντινή εποχή, τείνει στη συνέχεια βαθμιαία, να ατονήσει και να αμβλυνθεί.

### A.1. Υστεροβυζαντινή περίοδος

- α) Κατά κανόνα, οι στέγες των γωνιακών διαμερισμάτων είναι σαφώς ανεξάρτητες απ' εκείνες των κεραιών του σταυρού, διαφοροποιούμενες ή συνεχόμενες με αυτές των παραβημάτων (οι ανατολικές), και προβάλλουν στις όψεις με χαμηλότερα<sup>38</sup> ευθύγραμμα ή καμπύλα<sup>39</sup> γείσα. Σε μερικά παραδείγματα τολικού ενδιαφέροντος παρουσιάζεται η ήδη μια αξιοπαρατήρητη απλοποίηση. Οι στέγες των γωνιακών διαμερισμάτων και των τριών κογχών συνδέονται ισούψως, διαγράφοντας ένα συνεχές οριζόντιο γείσο. Αλλά και εδώ ο σταυρικός πυρήνας εξακολουθεί να εξαιρείται<sup>40</sup> με την υπερύψωση πάνω από τις στέγες αυτές των τεσσάρων κεραιών του σταυρού.
- β) Κατά κανόνα, τυφλά αφιδώματα με ύψος και εύρος ανάλογα προς τον αντίστοιχο εσωτερικό υποχώρο εξωτερικεύουν και τονίζουν τους αντίστοιχους εσωτερικούς άξονες<sup>41</sup> με μεγαλύτερη ή μικρότερη προσέγγιση. Έτσι η σταυροειδής διάθρωση του κυρίως ναού εκδηλώνεται με σαφήνεια στις εξωτερικές όψεις και υποδηλώνεται η υποενότητα του νάρθηκα (ή της

38. Βλ. π.χ. όλους τους Παλαιολόγειους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Θεσσαλονίκης. Στην περίπτωση του καθολικού της Μ. Χελανδαρίου αυτό ισχύει μόνο για τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα. Τα δυτικά στεγάζονται με προεκτάσεις της καμπύλης στέγης της δυτικής κεραιάς του σταυρού, και τα πλευρικά γείσα τους ευθυγραμμίζονται και συνεχίζονται με εκείνα των χορών. Η ανύψωση εδώ, εκτός από τα γείσα, και των αντίστοιχων τυφλών αφιδωμάτων, επιβλήθηκε, καθώς φαίνεται, από συνθετικούς λόγους: τη βούληση του αρχιτέκτονα για σαφή έξαρση της κυρίαρχης ενότητας του κυρίως ναού έναντι της υποενότητας της λιτής. Η εν λόγω ανύψωση δείχνει να σχετίζεται και με το κλίμα των τάσεων απλούστευσης που εκδηλώνουν πιο ολοκληρωμένα άλλα κατοπινά μνημεία Σερβικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Πάντως από αρχιτεκτονική άποψη, η ανόργανη μορφή του συνεχούς δυτικού γείσου υποβάλλει την υπόνοια ότι ίσως η σημερινή μορφή επιστάγησης των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων προέρχεται από τροποποίηση, εν μέρει, της αρχικής μορφής. Βλ. *Hilandar Monastery*, επιμ. Gojko Subotic, Belgrade 1998, εκ. 138, 147· και *Ημερολόγιο - Λεύκομα Κε.Δ.Α.Κ. του έτους 1986*.

39. Όπως π.χ. στα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα του καθολικού της Μονής Χελανδαρίου ή στον μικτό τύπο του Μυστρά, όπου τα γωνιακά διαμερίσματα επιστέφονται με τρούλικους, κ.ά.

40. Βλ. π.χ. τις εκκλησίες: Ravanica (1375-1377) και (με συνεπτυγμένη τρίκογχη κάτοψη) Κρυσενας (γύρω στα 1380), Kalenić (1407-1417), όλες στην κουλάδα του Μοράβα.

41. Είναι ενδιαφέρον ότι στα παραδείγματα της προηγούμενης σημείωσης τα τυφλά αφιδώματα είναι σχεδόν ισούψη. Πάντως εξακολουθούν να υποδηλώνουν σε βαθμό μικρότερο (Ravanica) ή μεγαλύτερο (Κρυσενας) τους άξονες των εσωτερικών υποχώρων. Πιο μεγάλη απόκλιση από τον κανόνα της αντιστοιχίας των αξόνων παρατηρούμε σε παραδείγματα όπως: οι εκκλησίες (του 14ου αιώνα) των Αρχαγγέλων στο Štip και η ομώνυμη στη Μεσμβρία: βλ. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, (ιδι. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984, εκ. 106β και 20α, καθώς και 103β. Πρβλ. και R. Krautheimer, *Παλααιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, μεταφ. Φ. Μαλλούχου-Τούφανο, Αθήνα 1994, σ. 541, εκ. 398β.

λιτής)<sup>42</sup>. Το σύνολο εμφανίζεται με πλούσιο κυματισμό των περιγραμμάτων και έκδηλη πλαστικότητα των μορφών<sup>43</sup>.

#### A.2. 16ος αιώνας

Απεναντίας, στα παραδείγματα του 16ου αιώνα που εκφράζουν πιο τυπικά τις τάσεις της εποχής μειώνεται εξωτερικά έντονα η οργανικότητα της σύνθεσης και η ευμετρία των αναλογιών: παρουσιάζεται μια μανιεριστική παράθεση τυφλών αφιδωμάτων αδιαφοροποίητων —συνήθως ισοΐψών— στα διάφορα μέρη του αναπτύγματος των όψεων. Δηλαδή, η διάρθρωση με τυφλά αφιδώματα γίνεται με υποτονική έως ανύπαρκτη ανταπόκριση προς την εσωτερική οργάνωση αλλά και τις γενικές (αφεταιρικές) αρχές δόμησης του τύπου<sup>44</sup>. Η τάση είναι καταφανής: να απλοποιηθεί το περίγραμμα της ανωδομής<sup>45</sup>, με έσχατη κατάληξη να υπάρχει ένα σχεδόν συνεχές ή συνεχές γείσο που περιτρέχει «αδιακρίτως» στην ίδια ή με ελαφρά διαφοροποιημένη στάθμη, τα διάφορα μέρη του ναού.

#### Αγιορειτικά παραδείγματα

- 1) Χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής των επιλογών αυτών στο Άγιον Όρος αποτελεί το καθολικό της μονής Δοχειαρίου<sup>46</sup>, όπου οι εν λόγω ειδοποιές διαμορφώσεις χρονολογούνται στα 1568<sup>47</sup>.
- 2) Ένα άλλο πρόσφορο για παραβολή αγιορειτικό καθολικό είναι αυτό της Μονής Καρακάλλου (Εικ. 1), αν και δεν υπάρχει ειδική μελέτη γι' αυτό<sup>48</sup>. Ο Σμυρνάκης αναφέρει ότι υπάρχουν δύο οθωμανικά έγγραφα του 1548 και του 1563, που αφορούν ...*εις τήν άδειαν τής άνακαινίσεως του Καθολ*

42. Ακόμη και στις περιπτώσεις με περίστωο, ο περιβαλλόμενος σταυρικός πυρήνας υπερυψώνεται έντονα και δεσπόζει: πρβλ. εκκλησία Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης.

43. Πρβλ. Krautheimer, *ό.π.*, σ. 512.

44. Π.χ. στα καθολικά Μεγάλου Μετεώρου (1544): Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφριανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, Αθήνα 1990, εικ. σ. 19, και Μονής Αγίου Βησσαρίωνος ή Δούσιου (1522.): Ευάγγ. Λέκκος, *Τα Μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία - Παράδοση - Τέχνη*, τόμ. Α', χ.τ.χ., σ. 215, εικ. 227, παρατηρούμε μια μικρή υπερύψωση του γείσου των χορών (αρχική μορφή πρώτου καθολικού) και μια εν μέρει συμβατική και εν μέρει ανταποκρινόμενη στην εσωτερική διάρθρωση, παράθεση τυφλών αφιδωμάτων. Δηλαδή διαπιστώνεται ένας συμβιβασμός της βυζαντινής παράδοσης με τις νέες τάσεις.

45. Όπως ήδη παρατηρήθηκε, τάσεις απλοποιητικές και «ομοιογενοποιητικές» εμφανίζονται απ' την υποτερουβυζαντινή περίοδο, σαφέστερα σε μνημεία τοπικού ενδιαφέροντος, στην Γιουγκοσλαβία και Βουλγαρία.

46. Εδώ βέβαια, η ραδιότητα των τυφλών αφιδωμάτων και οι ψηλές, ευθυτενείς και προέχουσες αντηρίδες-νευρώσεις προσδίδουν στο κτίριο κάποιο δυναμισμό· αλλά το γείσο προκύπτει σχεδόν ενιαία οριζόντιο. Βλ. *Οδοιπορικό στο Άγιον Όρος*, Κατάλογος Έκθεσης Πεπραγμένων του Κε.Δ.Α.Κ., Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 110, εικ. 2, 8.

47. Κατά τη σχετική επιγραφή· βλ. Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 569.

48. Ο Μυλωνάς, *ό.π.*, πίν. 3, το χρονολογεί στα 1548.

λικού Ναού και λουπών κτιρίων... και παραθέτει απόσπασμα από το πρώτο<sup>49</sup>. Μια ακόμη πληροφορία του ίδιου ότι *Ἐπί τῆς κατ' ἄρκτον ἔξωτερικῆς προσόψεως τοῦ θόλου τοῦ Καθολικοῦ, εἰσὶν ἀναγεγραμμένα τὰ ἔτη 1548, 1563, 1894*<sup>50</sup> καθιστά πιθανότατο ότι οι προβλεφθείσες κατά τις δύο «άδειες» εργασίες πραγματοποιήθηκαν. Βέβαια δεν είναι ακόμη γνωστό τι ακριβώς έγινε κατά τις χρονολογίες αυτές και αν, και σε ποιο βαθμό, επρόκειτο για «ανακαίνιση» προϋπάρχοντος ναού. Είναι όμως βέβαιο ότι αναφέρονται στο συνεχές κτιριακό σύνολο κυρίως ναού και λιτής της οποίας ο τύπος του θολοδομικού συστήματος μπορεί να χρονολογηθεί στον 16ο αιώνα. Είναι λοιπόν πιθανότατο ότι περί τα μέσα του αιώνα αυτού διαμορφώθηκαν τα ισοϋψή τυφλά αφιδωμάτα που διαρθρώνουν τις όψεις του ναού καθώς και τα οριζόντια, σχεδόν συνεχῆ (τότε), γείσα<sup>51</sup>.

- 3) Παράθεση περίπου ισοπλατών τυφλών αφιδωμάτων με ισόσταθμα τόξα, κάτω από συνεχές, στις πλάγιες και την ανατολική πλευρά, οριζόντιο γείσο, συναντούμε και στις όψεις του καθολικού της Μονής Διονυσίου. Είναι πιθανότατο, αν όχι βέβαιο, ότι οι συγκεκριμένες διαμορφώσεις έγιναν κατά το 1547<sup>52</sup>.
- 4) Στο καθολικό της Μονής Σταυρονικήτα, τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται με προεκτάσεις των στεγών της ανατολικής και δυτικής κεραίας του σταυρού. Αυτή η απλοποιητική επιλογή πρέπει να αναχθεί στην εποχή των εργασιών που έγιναν στο καθολικό επί πατριάρχου Ιερεμία του Α΄, μεταξύ των ετών 1540-1545<sup>53</sup>.
- 5) Πολύ πιο ενδεικτικό για τις επικρατούσες τάσεις, όπως υιοθετούνται όχι μακριά αλλά στο ίδιο το περιβάλλον της μονής, στο πρώτο πέμπτο του 16ου αιώνα, είναι το παράδειγμα του Αγίου Νικολάου, κτίσμα όπως είδαμε του Νεαγκόε Μπασαράμπ (1512-1521). Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του ναού αυτού, όπως εμφανίζονται στο σχέδιο του Μπάροσι, τα συναντούμε ήδη από τον 14ο αιώνα στο ναό των Αρχαγγέλων στη Μεσημβρία<sup>54</sup>. Αλλά το γεγονός ότι επιλέγεται ένας τύπος με ανόργανη παράθεση ισοϋψών τυφλών αφιδωμάτων, δηλαδή με διάθρωση όψεων που συνηθίζεται κατά τον 16ο αιώνα, δεν είναι ασφαλώς χωρίς σημασία. Μαρτυρεί την ευρεία επιβολή των νέων τάσεων.

49. Βλ. Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 577. Οι πιο συναφείς με το θέμα της «άδειας» φράσεις έχουν ως εξής: *...ἔξεθεσαν τὴν ἐπιθυμίαν αὐτῶν ὅπως ὑψώσωσι τὴν ἐκκλησίαν τῆς ρηθείσης Μονῆς... Λουπὸν ἐδόθη ἄδεια ἵνα κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον (ἦτοι εἰς τὰ ἀρχαῖα θεμέλια) ἐπισκευασθῇ...*

50. *Ο.π.*, σ. 579.

51. Πρβλ. και σκαρίφημα Β. Μπάροσι. Η λιτή είχε στην αρχή ελαφρά χαμηλότερο γείσο.

52. Βλ. κτητορική επιγραφή: Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 508.

53. Πρβλ. Ν. Χαρκιολάκης, *Παράδοση και Εξέλιξη στην Αρχιτεκτονική της Ι. Μ. Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1999, σ. 44, εικ. 18, σχ. 15, 16.

54. Βλ. Βελένης, *ό.π.*, πίν. 20α και πρβλ. Krautheimer, *ό.π.*, εικ. 398Β.



Επίσης, με την επιφύλαξη του ενδεχόμενου επισκευαστικών αλλαγών, πρέπει να σημειωθεί ότι τα γείσα στους ανωτέρω τέσσερις ναούς έχουν κοίλη μορφή (κυμάτιο), ενώ στο καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου διαμορφώνονται με οδοντωτές ταινίες.

### *Βαλκανικά παραδείγματα και συσχετίσεις*

Είναι αξιοπρόσεκτες εξ άλλου οι παρεμφερείς εξωτερικές διαρθρώσεις σε ναούς περιοχών της Ρουμανίας. Υπάρχουν οπωσδήποτε διαφορές στην τυπολογία των μνημείων και τη μορφολογία των επί μέρους στοιχείων, τις καλλιτεχνικές αξιώσεις και το ύψος, αλλά είναι βέβαιο ότι υπάρχει και μια παραπλήσια αντίληψη στη γενική διάρθρωση των όψεων των τοιχοδομών. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι ο μοναστηριακός ναός της Μονής Dealu (1499 ή 1502) που η ίδρυση του αποδίδεται στον ηγεμόνα Ράντου τον Μεγάλο (1495-1508) —στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη ως πιθανολογούμενο κτήτορα του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου— ακολουθεί εξωτερικά αυτήν την τυπική αντίληψη μη οργανικής διάρθρωσης των όψεων με τυφλά αφιδωμάτα<sup>55</sup> (Εικ. 2).

Η πυκνή παράθεση ισούψων και ισοπλάτων, τυφλών αφιδωμάτων σε μία ή δύο σειρές στις όψεις του ναού, διεπόμενη από μια μανιεριστική νοοτροπία, είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα των ναών στη Ρουμανία, ύστερα από την ιδιομορφία στεγών και τρουίλων, καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα<sup>56</sup>. Ο Mango υποστηρίζει<sup>57</sup> ότι εκκλησίες όπως τα καθολικά των Μονών Dealu και Curtea de Arges<sup>58</sup> έχουν τις καταβολές τους στη «σχολή του Morava» μέσω προδρομικών μνημείων, όπως η εκκλησία της Kozia (1386)<sup>59</sup>. Τη Μοραβική καταγωγή του τύπου του τελευταίου ναού δέχεται και ο Krautheimer<sup>60</sup>. Έχουμε ήδη αναφερθεί στους ναούς της «σχολής του Morava» προηγουμένως. Παρόμοια στοιχεία χαρακτηριστικά του 16ου αιώνα συναντάμε και στο καθολικό της Σερβικής μονής του Αγίου Νικολάου στο Novo Hopovo<sup>61</sup>.

Αναφορικά προς το πρόβλημα της εξέλιξης των τάσεων απλοποίησης και ομοιογενοποίησης στον ελλαδικό χώρο, ήδη παρατηρήσαμε ότι από τις αρχές

55. Βλ. Mango, *ό.π.*, εικ. 379, σσ. 342-343.

56. Βλ. *L'Église Orthodoxe Roumaine*, Bucarest 1967, εικ. σσ. 37, 60, 148, 152, κ.ά. Βλ. και Vasile Dragut, «Églises des Rays Roumains (XI-XVII siècles) relevant du type de "croix grecque inscrite"», *Αρχός: Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο*, τ. Α', Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 563-584.

57. Βλ. Mango, *ό.π.*, σσ. 342-343.

58. Είναι κτίσμα του Νεαγκόε Μπασαράμπ. Αναφέρεται ότι στα εγκαίνια προσκλήθηκαν και Αγιορείτες μοναχοί.

59. Βλ. Mango, *ό.π.*, εικ. 378 και χρονολογικό πίνακα.

60. Krautheimer, *ό.π.*, σ. 538.

61. Βλ. Sl. Mileusnić, *The Medieval Monasteries of Serbia*, Novi Sad 1998, (Δ' έκδ.), σσ. 214-217, εικ. σσ. 216, 217.

του 14ου αιώνα, στο καθολικό της Μονής Χελανδαρίου, εμφανίζεται ένα επιμέρους αλλά σαφές δείγμα προς αυτήν την κατεύθυνση<sup>62</sup>. Πιο προχωρημένες απλοποιητικές επιλογές εμφανίζονται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα (π.χ. στο καθολικό της Μονής της Αντινίτσας). Τα παραδείγματα, αν και ενδεικτικά, είναι ελάχιστα για να στοιχειοθετήσουν έστω και ελλειπτικά, τα στάδια της εν λόγω εξέλιξης, τις σχέσεις και τις επιρροές. Χρειάζεται έρευνα και στη μεταβυζαντινή ναοδομία του συνόλου βαλκανικού χώρου. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι μνημεία εντυπωσιακά, όπως η εκκλησία Curtea de Arges (1512-1521), είναι πιθανό ότι συνέτειναν στην οριστική επιβολή των ισούψων τυφλών αφιδωμάτων κάτω από συνεχή οριζόντια γείσα, δεδομένου ότι η επικοινωνία του Αγίου Όρους αλλά και μονών της Θεσσαλίας<sup>63</sup>, με τις περιοχές των βοεβοδών, ήταν κατά την περίοδο αυτή, ευρεία, συχνή και ως ένα βαθμό αμφίδρομη.

Ύστερα απ' τη σύντομη αυτή ιχνηλασία της ναοδομίας του 16ου αιώνα, είναι κρίσιμο για το θέμα μας να υπογραμμίσουμε ότι σε πέντε αγιορειτικούς ναούς (τα καθολικά των Μονών Δοχειαρίου, Καρακάλλου, Διονυσίου, Σταυρονικήτα και στο γειτονικό της Μονής Κουτλουμουσίου ναό του Αγίου Νικολάου) παρουσιάζονται στις όψεις «ειδοποιά χαρακτηριστικά» του 16ου αιώνα, πράγμα που δεν διαπιστώνουμε στο καθολικό που μας απασχολεί.

### A.3. Πρώιμη μεταβυζαντινή («μεταβατική») περίοδος (2ο μισό του 15ου αιώνα)

Είδαμε ότι στην υστεροβυζαντινή περίοδο τα γωνιακά διαμερίσματα κατά κανόνα στεγάζονται με «αυτόνομες» διαφοροποιημένες στέγες, ενώ κατά τον 16ο αιώνα, πάλι κατά κανόνα, στεγάζονται με προεκτάσεις των στεγών των καμαρών του σταυρού, οπότε παύει να είναι ευχερής η διάκριση στο εξωτερικό του ναού, της ιδιαιτερότητας των χώρων αυτών. Μια ενδιάμεση κατάσταση, κατά την οποία τα γωνιακά διαμερίσματα έχουν σαφώς διαφοροποιημένους και αναγνωρίσιμους εξωτερικά όγκους, αλλά η στέγασή τους συνεχεται με αυτή των καμαρών του σταυρού, συναντάμε στο καθολικό της Μονής Αντινίτσας που θεωρείται έργο του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα<sup>64</sup>. Η στέγαση εδώ οριοθετείται περιμετρικά με ένα ενιαίο, συνεχές —πολυγωνικής διαδρομής— γείσο που περιτρέχει τον κυρίως ναό σε οριζόντια στάθμη, εκτός από το τμήμα που αντιστοιχεί στη δυτική καμάρα. Στη θέση αυτή γίνεται τοξωτό.

62. Βλ. σημ. 38.

63. Π.χ. Μονή Δούσικου και Μετέωρα: πρβλ. Ν. Iorga, *Το Βυζάντιο Μετά το Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Καρά, Αθήνα 1989, σ. 136.

64. Βλ. Αν. Ορλάνδος, «Η επί της Όθρου Μονής της Αντινίτσας», *Ε.Ε.Β.Σ.*, έτος Ζ', Αθήνα 1930, σσ. 369-381 (στο εξής: «Η Μονή της Αντινίτσας»).

Σ' έναν άλλο ναό της ίδιας περιόδου, το μικρό καθολικό της Μονής Αγίας Τριάδος στα Μετέωρα (Εικ. 3), που χρονολογείται στα 1476<sup>65</sup>, η ανατολική όψη παρουσιάζει ένα σχεδόν ενιαία οριζόντιο γείσο: το ΒΑ. γωνιακό διαμέρισμα που ταυτίζεται με το παράβλημα της Πρόθεσης είχε στην αρχή λίγο χαμηλότερη, ελαφρά κεκλιμένη στέγη: η υψομετρική διαφορά του γείσου του Ιερού Βήματος και των ανατολικών γείσων γωνιακών διαμερισμάτων ήταν μια μόνο σειρά λίθων. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η απλοποίηση οφείλεται στη μικρή κλίμακα του ναού. Εν τούτοις, σε ναύδριο της ίδιας κλίμακας που ανήκει στο 14ο αιώνα, το ναό του Σωτήρος<sup>66</sup> στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να υποδηλωθεί και εξωτερικά η σταυροειδής εσωτερική διάρθρωση (τετράκοχη) —που άλλωστε φανερώνεται με τόξα στη βάση του τρούλου— παρουσιάζονται μικρές ανεξάρτητες χαμηλωμένες<sup>67</sup> στέγες στις δύο ανατολικές γωνίες του κτίσματος.

Τα δύο αυτά παραδείγματα από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα δείχνουν ότι οι τάσεις απλοποίησης, για τις οποίες έγινε λόγος προηγουμένως, εκδηλώνονται στον ελλαδικό χώρο πριν από τις αρχές του 16ου αιώνα.

Σ' ένα άλλο μνημείο που πιθανολογείται χρονολόγησή του στον 15ο αιώνα<sup>68</sup>, το καθολικό της Μονής Αγάθωνος στη Φθιώτιδα μπορούμε επίσης να επισημάνουμε ανάλογα στοιχεία, π.χ. την κάλυψη των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων με προεκτάσεις της δικλινούς στέγης της δυτικής κερκιάς του σταυρού (αν πράγματι η διαμόρφωση αυτή ανάγεται στην αρχική φάση κατασκευής του ναού).

### *Β. Το καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου*

Στο καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου, κυρίως ναό και λιτή<sup>69</sup>, είναι σαφέστατη εξωτερικά η διάρθρωση και κλιμάκωση των αρχιτεκτονικών υπονοτητών.

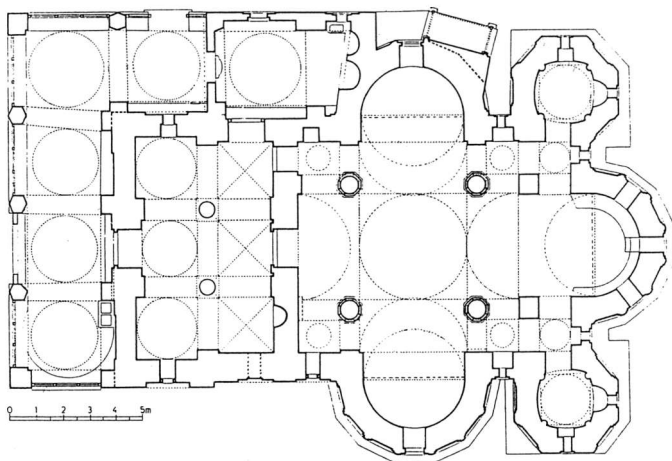
65. Βλ. Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. 4: Αι Μοναί των Μετεώρων», *Ε.Ε.Β.Σ.*, έτος Θ', Αθήνα 1932, σσ. 397, 398, εικ. 14, 15 (στο εξής: «Αι Μοναί των Μετεώρων»)· και Ν. Νικονάνος, *Μετέωρα: Τα μοναστήρια και η ιστορία τους*, χ.τ.χ., σ. 80, εικ. 27. Στις δημοσιεύσεις αυτές δεν αμφισβητείται η οικοδομική ενότητα της ανατολικής πλευράς του ναού.

66. Βλ. *Η Αναστήλωση των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων στη Θεσσαλονίκη*, Κατάλογος έκθεσης του Υπουργείου Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1985, σσ. 91-101, εικ. 78, 86.

67. Ταυτόχρονα βέβαια επιτυγχάνεται και εξοικονόμηση οικοδομικού υλικού.

68. Βλ. Π. Λαζαρίδης, «Καθολικόν Μονής Αγάθωνος Φθιώτιδος», *Χρονικά*, ΑΔ 17 (1961/2) 166, 167, πίν. 180.

69. Ο εξωνάρθηκας και το παρεκκλήσι της Φοβεράς Προστασίας είναι μεταγενέστερες προσθήκες. Ο εξωνάρθηκας χτίστηκε πριν το 1744, χρονολογία της τοιχογράφησης του, που μνημονεύεται στην επιγραφή που υπάρχει πάνω στο υπέρθυρο της εισόδου προς τη λιτή: «Δέησις του δούλου του Θεού Ησαΐου Ίερομονάχου, 1744».



Σχ. 2. Καθολικό Μονής Κουτλουμουσίου. Κάτοψη (Π. Μυλωνάς).

### B.1. Κυρίως ναός

Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται και προσάπτονται<sup>70</sup> στον σταυρικό πυρήνα οι πολυεδρικές (επτάπλευρες) εξωτερικά κόγχες είναι ο τυπικός για την εποχή των Παλαιολόγων<sup>71</sup>, και αναδεικνύει την κυρίαρχη σταυροειδή διάρθρωση (Σχ. 2, Εικ. 5, 7). Στην ανάδειξη αυτή συντελεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται με ανεξάρτητες χαμηλότερες

70. Η ενιαία καμπυλωτή επικάλυψη των δύο διαδοχικών καμαρών και του προσαπτόμενου τεταρτοσφαιρίου σε κάθε μια από τις τρεις κεραίες του σταυρού που καταλήγουν σε κόγχη ίσως δεν υπήρχε από την αρχή. Φαίνεται πως η ενοποίηση των διακεκριμένων στην αρχή δύο (για τους χορούς) και τριών ίσως (για την ανατολική κεραία) επιμέρους στεγών είναι μάλλον μεταγενέστερη «εξομαλυντική» επέμβαση, υπαγορευμένη από δύο λόγους: (α) την παράθεση και κλιμάκωση τριών και όχι δύο διαδοχικών θολωτών κατασκευών και (β) την μικρή, εν προκειμένω, υψομετρική διαφορά των ράχων των τελευταίων. Πράγματι, στο καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου αυτή η υψομετρική διαφορά προκύπτει ιδιαίτερα μικρή λόγω της μείτνωσης του πάχους των καμαρών που επιβλήθηκε (τουλάχιστον για τη μεγαλύτερη), από στατικό λόγο: δηλαδή την ανάγκη ελάφρυνσης των φορτίων που φέρουν οι χτιστές κολόνες.

71. Πρβλ. καθολικό Μονής Χελανδαρίου, ναό Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης και καθολικό Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους. Στο τελευταίο παράδειγμα, οι μεταγενέστερες αναδομήσεις, ανακαινίσεις και επισκευές δεν επιτρέπουν προς το παρόν (μέχρι της ακριβούς οριοθέτησής των) άλλες συζητήσεις, πέραν εκείνης που αφορά στις πλευρικές (B. και N.) κόγχες, μολονότι και σ' αυτές υπάρχουν σαφείς αλλοιώσεις, π.χ. ο τρόπος εγγραφής του αξονικού τυφλού αφιδήματος, τα αντίστοιχα νεοκλασικίζοντα παράθυρα, τα γείσα και ό,τι ενδεχομένως αποκρύπτονται τα επιχρίσματα.

μονοκλινείς στέγες, όπως συμβαίνει και με όλους τους παλαιολόγειους ναούς της Θεσσαλονίκης που έχουν χτισθεί κατά τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Αντίθετα, όπως προαναφέραμε, οι διαμορφωμένες κατά τον 16ο αιώνα αντίστοιχες στεγάσεις (των γωνιακών διαμερισμάτων) στα καθολικά των Μονών Δοχειαρίου, Διονυσίου και Καρακάλλου πειθαρχούν στην αντίληψη της «ενιαίας» και συνεχούς κάλυψης. Ως προς το θέμα αυτό, το καθολικό της μονής Κουτλουμουσίου, συγκρινόμενο με το καθολικό της Μονής Χελανδαρίου, ακολουθεί πιο αμιγή τύπο· γιατί το δεύτερο έχει μόνο τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα με ανεξάρτητες στέγες (Σχ. 4).

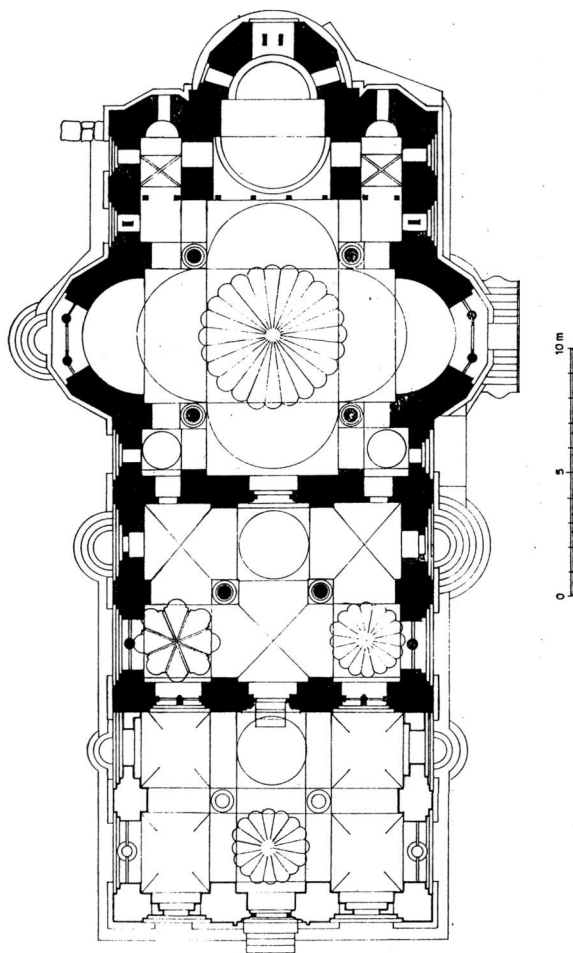
Όσον αφορά στην οργανικότητα των τυφλών αφιδωμάτων, στη νότια όψη του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου όπου είναι θεατή η συμπαράθεση τυφλών αφιδωμάτων κυρίως ναού και λιτής βλέπουμε ότι τα αφιδώματα της λιτής διαφοροποιούνται από εκείνο που αντιστοιχεί στο νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα (Εικ. 5). Ο βαθμός αντιστοιχίας και των τριών προς τους εσωτερικούς υποχώρους εμπίπτει ανάμεσα στα όρια των αποκλίσεων που διαπιστώνουμε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Στο εσωτερικό του κυρίως ναού είναι αξιοπρόσεκτη η επίτευξη ραδινότητας στην κλιμάκωση του χώρου προς τα άνω, παρά τη βαρύτητα της μορφής των κτιστών κυλινδρικών κίωνων (Σχ. 5). Η κάτοψη ως γενέτειρα χώρου «προκαθορίζει» διαθρώσεις και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του ναού που προσοιδιάζουν σε παραδείγματα πρωιμότερα της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Σ' ό,τι αφορά στη συνεκτίμηση, κατά την τυπολογική διερεύνηση, της ένδειξης που προκύπτει από τη σύγκριση ναών (σταυροειδών εγγεγραμμένων), ως προς τη σχετική ευρύτητα του κεντρικού τετραγώνου τους, είναι ενδιαφέρον το εξαγόμενο από δύο δημοσιευμένους πίνακες που περιλαμβάνουν και τα δύο καθολικά των Μονών Χελανδαρίου και Κουτλουμουσίου. Στον πρώτο πίνακα<sup>72</sup> (1989) η πλησιέστερη απ' όλες τις αναλογίες προς εκείνη του πρώτου καθολικού (1,92:1), είναι αυτή του δεύτερου (1,96:1). Εδώ, υπολογίζεται η αναλογία (λόγος) εσωτερικού πλάτους (χωρίς τους χορούς) προς το πλάτος του κεντρικού τετραγώνου. Στον δεύτερο πίνακα<sup>73</sup> (1998), όπου υπολογίζεται η αναλογία του κεντρικού «κλίτους» προς τα πλάγια, μεταξύ είκοσι δύο ναών, το καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου (2,02) βρίσκεται στη δεύτερη πλησιέστερη θέση προς το καθολικό της Μονής Χελανδαρίου (1,92).

72. Βλ. Καλ. Θεοχαρίδου - Αναστ. Τούρτα, «Η Μονή του Αγίου Γεωργίου στα Κερδύλια», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. Γ', Αθήνα 1989, σ. 54 (στο εξής: «Μονή Αγίου Γεωργίου στα Κερδύλια»).

73. Βλ. Αφρ. Πασαλή, «Η Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. Ε', Αθήνα 1998, σσ. 197, 198.



Σχ. 3. Καθολικό Μονής Χελανδαρίου. Κάτοψη. (S. Nepandonic).

## B.2. Λιτή

Ο τύπος της λιτής του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου, γνωστός και από τη Μονή του Οσίου Λουκά<sup>74</sup>, πρωτοεμφανίζεται σε αθωνικό καθολικό στη μονή Χελανδαρίου κατά τις αρχές του 14ου αιώνα<sup>75</sup> και επαναλαμβάνεται στον ίδιο ναό, ως τύπος και του δεύτερου νάρθηκα, ανάμεσα στο 1372 και το 1389<sup>76</sup> (Σχ. 3). Εκτός Αγίου Όρους τον ίδιο τύπο λιτής συναντούμε στα καθολικά: της Μονής της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου στο Τσάγεζι που χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή<sup>77</sup> περίοδο, της μονής της Αντινίτσας που χρονολογείται στο 2ο μισό του 15ου αιώνα<sup>78</sup>, της Ευβοϊκής Μονής Γαλατάκη<sup>79</sup>, (κατά την ανάγνωση από τον μελετητή του της σχετικής επιγραφής η «νέα οικοδόμησις εγένετο το 1556»), της Πηλιορείτικης Μονής της Σουρβιάς<sup>80</sup> κ.ά. Ο ίδιος τύπος, ανεπτυγμένος: εννεαμερής, εμφανίζεται στα καθολικά των Μονών Μεγάλου Μετεώρου και Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα<sup>81</sup>.

Επανερχόμενοι στο Άγιον Όρος, τον τύπο αυτό της λιτής (εξαμερή) συναντούμε και στο καθολικό της μονής Διονυσίου. Στα καθολικά: των Μονών Χελανδαρίου και Κουτλουμουσίου παρατηρούμε ότι οι δύο τρουλίσκοι της λιτής βρίσκονται στις ίδιες θέσεις: στα δυτικά γωνιαία τμήματα του εξαμερούς θολοδομικού<sup>82</sup> συστήματος. Η ίδια περίπου αντιμετώπιση της εξωτερικής

74. Βλ. Ευστ. Στίκας, *Το Οικοδομικόν Χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Αθήνα 1970· του ίδιου, *Ο Κτίτωρ του Καθολικού της Μονής Οσίου Λουκά*, εν Αθήναις 1974-75, σ. 117, εκ. 27· Krautheimer, *ό.π.*, εκ. 297. Ο Στίκας θεωρεί τη λιτή σύγχρονη με το ναό της Θεοτόκου (10ος αιώνας). Ο Π. Μυλωνάς, «Αρμενικά γραβίτ και βυζαντινές λιτές», *Αρχαιολογία* 32 (1989) 52-68, έχει διαφορετική άποψη.

75. Βλ. S. Nenadović, «L'Architecture des Eglises du Monastère Chilandar», *Chilandarski Zbornik* 3 (1974) 87-152, 194, 197-202, (Σερβικά με περίληψη στα Γαλλικά)· και Krautheimer, *ό.π.*, σ. 534: (1303). Πρβλ. και άποψη G. Millet, *BCH* (1905) 74. Για τη διαπλάτυνση-διπλασιασμό του νάρθηκα κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο βλ. και Krautheimer, *ό.π.*, σ. 511.

76. Βλ. Krautheimer, *ό.π.*, σ. 537.

77. «Κατά την πιθανωτέραν γνώμην, κατά τα τέλη του 13ου ή τας αρχάς του 14ου αιώνας»: Γ. Α. Σωτηρίου, «Η Μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι», *Ε.Ε.Β.Σ.*, έτος Ε', Αθήναι 1928, σσ. 348-375, εκ. 7.

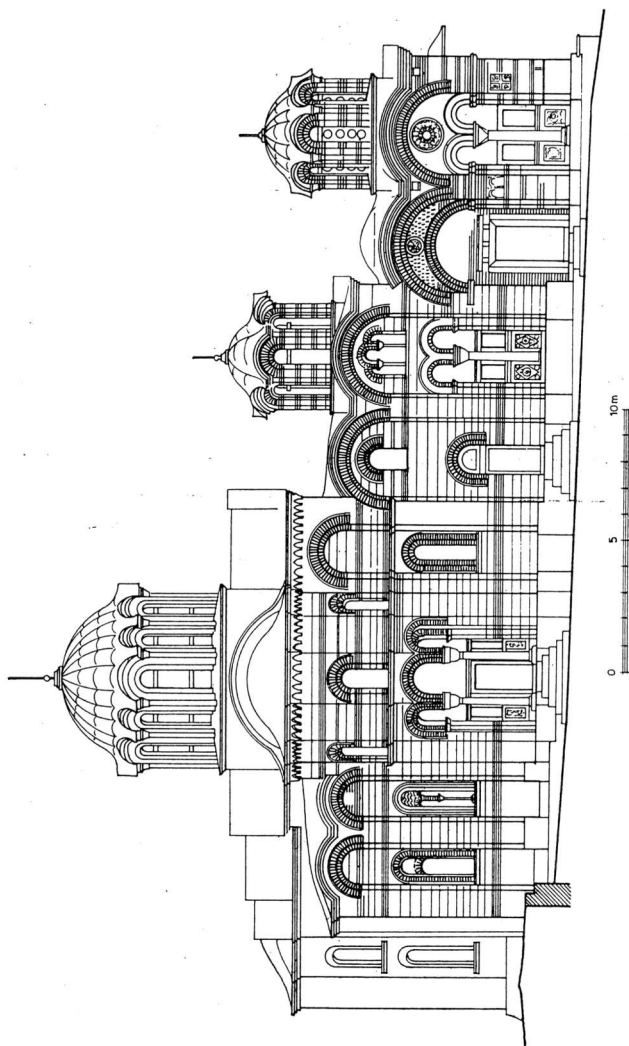
78. Ορλάνδος, «Η Μονή της Αντινίτσας», *ό.π.*, σσ. 369-381, εκ. 2, 3.

79. (Αρχμ.) Ιερ. Λιάτης, *Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα 1971, σ. 37 κ.εξ., εκ. 16, 18. Κατά υφιστάμενη παράδοση, η μονή ιδρύθηκε σε πολύ παλαιότερη εποχή. Το ενδεχόμενο να χτίσθηκε το καθολικό επί παλαιότερων θεμελιών-ερείπιών χρειάζεται διερεύνηση.

80. Γιάννης Κίζης, «Η Μονή της Σουρβιάς στο Πήλιο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. Γ', Αθήνα 1989, σσ. 159-170, εκ. 10, 13.

81. Βλ. Σωτηρίου, «Αι Μοναί των Μετεώρων», *ό.π.*, εκ. 13, 19.

82. Κάθε ένας από τους έξι επί μέρους θόλους μορφώνεται με κατακόρυφο άξονα συμμετρίας και ανά δύο χωρίζονται με επτά συνολικά τόξα. Έτσι το θολοδομικό αυτό σύστημα διακρίνεται από τα μεταγενέστερα εξαμερή, όμοιας κάτοψης, στα οποία όμως εμφανίζονται και θόλοι καμαροειδείς που απολύγουν σε τεταρτοσφαίριο, π.χ. στις Μονές Γρηγορίου, Εσφιγμένου, Μεγίστης Λαύρας. Για τη λιτή της Μονής Κουτλουμουσίου πρέπει να σημειώσουμε ότι η εσωτερική διαμόρφωση της βάσης των τυμπάνων των τρούλων έχει υποτείε αλλοίωση.



Σχ. 4. Καθολικό Μονής Χελανδαρίου. Βόρεια όψη. (Σ. Νεφελονίς).



πλαστικής διαμόρφωσης, σ' ό,τι αφορά στη θολοδομία λιτής και κυρίως ναού, διαφαίνεται και στην περίπτωση της εκκλησίας του Προφήτη Ηλία στη Θεσσαλονίκη, παλαιολόγειου καθολικού μονής. Μολονότι εδώ η λιτή εμφανίζεται πιο ανεπτυγμένη κατά 1/3, δηλαδή εννεαμερής, το αισθητικό αποτέλεσμα προκύπτει παραπλήσιο. Αυτό συμβαίνει γιατί το υπερώο που καλύπτει μόνο το ανατολικό μέρος της λιτής, αποκαθιστά για τους δύο δυτικούς γωνιαίους τρουλίσκους την ίδια περίπου σχέση απόστασης και κλιμάκωσης των όγκων, καθώς το βλέμμα «ανηφορίζει» από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Πρόκειται λοιπόν για συνθετικά επιθυμητή, τυπική συσχέτιση τρουίλων λιτής και κυρίως ναού<sup>83</sup>, κατά την περίοδο που αναφερόμαστε (Εικ. 5, 6, Σχ. 4).

*«Αρχαϊκά» στοιχεία της λιτής. Ο τρόπος προσάρτησης στον κυρίως ναό.*

Ωστόσο, εντελώς ιδιαίτερη σημασία έχει η διάρθρωση των πλευρικών όψεων της λιτής και ο τρόπος με τον οποίο αυτή συντίθεται με τον κυρίως ναό (Σχ. 2, Εικ. 5). Το μέρος της λιτής που προσκολλάται στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού έχει χαμηλότερο γείσο και κάπως μικρότερο μήκος από την υπόλοιπη λιτή. Πιο συγκεκριμένα: τα τρουλοσκηπή γωνιαία τμήματα της λιτής τονίζονται σαν «ιδιαιτέροι» όγκοι, τόσο με τη μικρή προχώρηση (του επιπέδου) των τοίχων τους προς τα πλάγια: προς Β. και Ν. αντίστοιχα, όσο και με τη μικρή ανύψωση της στάθμης του οριζόντιου γείσου τους. Ο τονισμός αυτός καθώς και ο τρόπος «άρθρωσης» της λιτής προς τον κυρίως ναό πλουτίζουν την πλαστικότητα της γενικής διάρθρωσης και εξαίρουν τις συνθετικές αρχές. Σαν αρχιτεκτονική πρόθεση φανερώνουν σαφή αρχαϊσμό<sup>84</sup>, ιδιαίτερα έναντι των απλοποιητικών τάσεων που επικρατούν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο<sup>85</sup>, κατά την οποία τέτοιες επιλογές είναι αδιανόητες.

Εν τέλει, παρατηρούμε ότι για να τονισθεί η προσαρτηματική σχέση της ενιαίας λιτής, στο μεν καθολικό της Μ. Χελανδαρίου, ανυψώνεται η στέγη των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων του κυρίως ναού, ενώ στο καθολικό της Μ. Κουτλουμουσίου ταπεινώνεται η στέγη των ανατολικών γωνιακών τμημάτων της λιτής. Και οι δύο αρχιτεκτονικοί χειρισμοί φανερώνουν την ίδια συνθετική ευαισθησία για την κλιμάκωση και ιεράρχηση των δύο οικοδομικών ενότητων (Σχ. 4, Εικ. 5).

Πάντως σ' ό,τι αφορά στη λιτή της Μονής Κουτλουμουσίου ακριβέστερα

83. Δύο τρουίλους στο υπερώο του νάρθηκα συναντάμε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στα καθολικά των Μονών Βατοπαιδίου και Ιβήρων καθώς και στην Παναγία των Χαλκόν.

84. Στην κάτωτη παρατηρούμε επιμήκυνση του δυτικού τριμερούς τμήματος της λιτής. Επιμικρέστερος εσωτερικά εμφανίζεται ο δεύτερος (δυτικός) νάρθηκας στα καθολικά των Μονών Βατοπαιδίου και Ιβήρων. Επίσης στο καθολικό της Μονής Παντελόπουτου Χριστού στην Κωνσταντινούπολη.

85. Πρβλ. π.χ. τη *συνέχεια* κυρίως ναού και λιτής στις πλευρικές (Β. και Ν.) όψεις των καθολικών των Μονών Δοχειαρίου και Καρακάλλου.

συμπεράσματα θα συναχθούν όταν διερευνηθούν τα είδη και τα όρια των μεταγενεστέρων επεμβάσεων. Αυτό όμως προϋποθέτει διερευνητικές τομές, τοπικές αφαιρέσεις επιχρισμάτων και πρωτίστως μια πλήρη αποτύπωση του ναού.

Οι παραπάνω τυπολογικές παρατηρήσεις και συγκρίσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου, κυρίως ναός και λιτή, ως κάτοψη, αλλά και ως γενική διάπλαση (τύπος), έχει τα ειδοποιά χαρακτηριστικά της αντίστοιχης παλαιολόγιας ναοδομίας.

### *B.3. Δομικά, μορφολογικά χαρακτηριστικά*

Με την αφαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων σε μερικά σημεία των τοιχοδομιών αποκαλύφθηκαν οι τρόποι δόμησης. Σε βασικές θέσεις στον κυρίως ναό εναλλάσσονται: διπλή στρώση πλίνθων και μία σειρά ημιλαξευτών ή αλάξευτων λίθων ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται δύο κάθετες πλίνθοι (στη θέση, δηλαδή, των κάθετων αρμών μεταξύ διαδοχικών λίθων). Είναι ένας τρόπος δόμησης γνωστός κατά την υστεροβυζαντινή<sup>86</sup> περίοδο. Η τοιχοδομή της λιτής που αποκαλύφθηκε σε χαμηλή ζώνη στη νότια όψη της εμφανίζεται ενιαία, απλούστερη και λιγότερο επιμελημένη. Είναι της ίδιας σχεδόν τεχνικής με αυτήν του νοτιοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος του κυρίως ναού<sup>87</sup>.

Στον κεντρικό τρούλο (Εικ. 7) τα κατακόρυφα τουλάχιστον στοιχεία των επάλληλων αφιδωμάτων δομούνται, όπως έχει αποκαλυφθεί ύστερα από τοπική αφαίρεση του επιχρίσματος, κατά τη μικτή τεχνική<sup>88</sup>. Εναλλάσσονται, εν προκειμένω, σειρά λαξευτών λίθων και τριπλή στρώση πλίνθων. Και αυτή η τεχνική συναντάται επίσης κατά την παλαιολόγια περίοδο<sup>89</sup>. Ήδη έχει παρατηρηθεί ότι η μορφή του τρούλου θυμίζει παραδείγματα της Κωνσταντινούπολης<sup>90</sup>. Σχετικά με τη μορφή των επιχρισμένων «επικράνων», το γεγονός ότι σε αντιδιαμετρικές θέσεις του τρούλου υπάρχουν δύο διαφορετικοί «τύποι»

86. Βλ. π.χ. Mango, *ό.π.*, εικ. 303 (Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης, βορειοανατολική γωνία), εικ. 342 (Αγία Σοφία Αχρίδας, νάρθηκας) κ.ά. Πρβλ. και Βελένης, *ό.π.*, σ. 133.

87. Το τόξο του ανατολικού τυφλού αφιδώματος της λιτής εδράζεται προς ανατολάς στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, με τον ίδιο τρόπο που βλέπουμε στο καθολικό της Μ. Χελανδαρίου.

88. Βλ. Τσιγαρίδας, *ό.π.*, πίν. 217.

89. Μικτή τεχνική που δεν συνεχίζεται στα τόξα των αφιδωμάτων ή συνεχίζεται εν μέρει (μόνο στο ευρύτερο από τα επάλληλα τόξα) συναντούμε στη Θεσσαλονίκη, στους τρουλίσκους του Προφήτη Ηλία και στους δύο ανατολικούς της Αγίας Αικατερίνης, αντίστοιχα. Στην πρώτη απ' τ' δύο αυτές περιπτώσεις ανήκουν και οι τρουλίσκοι των ναρθηκών του καθολικού της Μονής Χελανδαρίου. Μικτή τεχνική σε κεντρικούς τρούλους βλ. Matejić (ναός της Θεοτόκου), Ravanica (ναός της Αναλήψεως), Kruševac (Lazarica) κ.α. Πρβλ. Βελένης, *ό.π.*, σσ. 98 και 162.

90. Βλ. Μπούρας, *ό.π.*, σ. 157.

φανερώνει αλλοιώσεις<sup>91</sup> που προήλθαν από επισκευές<sup>92</sup> άγνωστης έκτασης. Διερευνητικές τοπικές αφαιρέσεις επιχρισμάτων χρειάζεται να γίνουν και στους άλλους τρούλους, όπου τα επάλληλα οδοντωτά τόξα συμβάλλουν πάνω από τους «ημικιονίσκους» με προβληματική μορφή (Εικ. 7).

Τα «διαφράγματα» των τυφλών αφιδωμάτων που διαρθρώνουν τις πλευρές της πολυεδρικής αφίδας του Ιερού Βήματος και των *τυπικαριών* που δομήθηκαν ταυτόχρονα παρουσιάζουν πλούσιο και με αξιόλογη τεχνική αρτιότητα κεραμοπλαστικό διάκοσμο (Εικ. 8-10). Το θεματολόγιο και το ύφος<sup>93</sup> παραπέμπουν στην παλαιολόγια περίοδο. Όσον αφορά στον τρόπο διαίρεσης της επιφάνειας του τυμπάνου, σε ακόσμητη και κοσμημένη, παρατηρούμε τα εξής: μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί μόνο μερικά από τα διακοσμημένα αφιδώματα. Σ' αυτά, η διακόσμηση δεν καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια του τυμπάνου· αρχίζει από τη βάση και διακόπτεται πιο χαμηλά από τη γένεση του τόξου. Σε μια περίπτωση, μέσα στο ημικύκλιο εγγράφεται ρόδακας. Αν κρίνουμε απ' τα δείγματα αυτά, φαίνεται πως ένας από τους λόγους για τους οποίους η διακόσμηση δεν ανέρχεται σε όλη την επιφάνεια είναι η ίδια η μορφή και η κλίμακα των θεμάτων. Δηλαδή η υφή τους είναι τέτοια ώστε για να εγγραφούν σε ημικυκλικό πλαίσιο αυτού του εύρους θα έπρεπε να περικοπούν, με αποτέλεσμα τη μείωση της μορφικής τους αρτιότητας<sup>94</sup>. Ότι υφίσταται αυτού του είδους η πρόνοια στον χειρισμό των στοιχείων της διακό-

91. Οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής (υγρασία και ψύχος κατά το χειμώνα) είναι πολύ δυσμενείς για τη διατήρηση πλίνθων και κονιαμάτων, ιδιαίτερα των εκτεθειμένων σε διαρροές ομβρίων.

92. Και οι δύο «τύποι» είναι πιο απλουστευμένοι απ' τους συνήθεις.

93. Αν και οι εικαστικές θεωρήσεις εύκολα αμφισβητούνται, έχουμε τη γνώμη ότι, από αυτήν την άποψη, εκφράζουν μίαν άνετη και απερίσπαστη επιλογή και διαπραγμάτευση των ποικίλων θεμάτων καθώς και ένα πνεύμα ελευθερίας που μοιάζει ασυμβίβαστο με το κλίμα της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο ότι κατά την περίοδο της δουλειάς ο διάκοσμος συχνά περιορίζεται προσφώνως στο σύμβολο του σταυρού.

94. Στον Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στο 2ο μισό του 14ου αιώνα, έχουμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε αυτό το θέμα: στις ελάχιστες περιπτώσεις που η διακόσμηση δεν καλύπτει ολόκληρο το τύμπανο του αφιδώματος αλλά διακόπτεται στη βάση του ημικυκλίου, το είδος του θέματος (ρυθμική ανάπτυξη, ασυμμετρία) και η κλίμακα μεγέθους είναι τέτοια, ώστε η συνέχισή του και η εγγραφή του σε τοξωτό πλαίσιο θα είχε σαν αποτέλεσμα να μειωθεί η μορφική και αισθητική του πληρότητα. Έτσι στις συγκεκριμένες αυτές περιπτώσεις διέκοψαν τη διακόσμηση και προτίμησαν να τοποθετήσουν στο ημικύκλιο: (α) ή τέσσερις απλές στρώσεις πλίνθων (αφίδα Ιερού Βήματος): δύο από τα βόρεια τυφλά αφιδώματα· και βόρεια πλευρά ανατολικής κερίας σταυρού: τυφλό αφιδώμα), (β) ή πλίνθους σε ακτινωτή διάταξη (κεντρικός τρούλος: τρία από τα αφιδώματα) βλ. Αντ. Αλπ. Νοβέλλο, *Η Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα*, χ.τ.χ., εκ. σ. 31. Πράγματι, δεν διαστάζουν να χρησιμοποιούν μοτίβα μεγάλης κλίμακας (των μερών), όταν αυτά εγγράφονται απολύτως συμμετρικά (βλ. π.χ. βόρειο χορό, μεσαίο αφιδώμα) ή όταν εγγράφονται σε μεγάλο εύρος αφιδώμα, οπότε ο άξονας συμμετρίας τονίζεται με ένα παράθυρο (βλ. βόρειο αφιδώμα υπερώου: Βελήνης, *ό.π.*, πίν. 54α, πρβλ. και μεγάλα αφιδώματα βόρειας πλευράς, στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης).

σησης, φανερώνεται και από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η επιφάνεια του ημικυκλίου στη μοναδική —μέχρι στιγμής γνωστή— περίπτωση που αυτό διακοσμείται. Επιλέγεται ένα θέμα με απόλυτη συμμετρία και οργανικότητα: ένας ρόδακας<sup>95</sup> (Εικ. 10). Εξάλλου ρόδακες στην ανατολική όψη εμφανίζονται σε τρεις παλαιολόγειους ναούς της Θεσσαλονίκης<sup>96</sup>. Επίσης είναι αξιοσημείωτο ότι οι πλίνθοι των κάθετων αρμών της τοιχοδομής που εγγράφεται στο ημικύκλιο τοποθετούνται απολύτως συμμετρικά ως προς τον κατακόρυφο άξονα του αφιδώματος. Η διακόσμηση των ημικυκλικών επιφανειών, μόνο με συμμετρικούς ως προς τον κάθετο άξονα, συνήθως ακτινωτούς σχηματισμούς, είναι ο αποκλειστικός τρόπος στά μνημεία της Κωνσταντινούπολης<sup>97</sup> και φαίνεται πως η επίμονη διδαχή αυτής της συμμετρίας, τουλάχιστον αναφορικά προς τους κινδύνους από τις παρεκκλίσεις, βρήκε πολλούς ευαίσθητους αποδέκτες. Ένας άλλος πιθανός λόγος για τον οποίο δεν διακοσμήθηκε ολόκληρο το τύμπανο είναι η επιζήτηση εναρμόνισης με τα παράθυρα που εγγράφονται εναλλάξ στα αφιδώματα της κόγχης του Ι. Βήματος και των οποίων η αρχική μορφή απαιτεί διερεύνηση. Πάντως μόνο μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων στην αφίδα και τα τυπικαριά θα διευκολυνθεί η ερμηνεία της ρυθμικής αντίληψης που διέπει τις διατάξεις των κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων. Κρίνοντας από τα διαθέσιμα δείγματα μπορούμε να εικάσουμε ότι τα διακοσμητικά θέματα επιλέχθηκαν χωρίς να δοθεί βαρύτητα στο κριτήριο της καταλληλότητάς τους για πλήρωση ολόκληρου του αφιδώματος. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις αυτές, ο τρόπος διαίρεσης του τυμπάνου μπορεί να αναχθεί στις διατάξεις που αποδίδονται στην περίοδο από τα μέσα του 14ου αι. και εξής<sup>98</sup>. Χαρακτηριστικές διαφοροποιήσεις «γραφής» και ύφους του διακόσμου στα τύμπανα των τυφλών αφιδωμάτων κατά την περίοδο μετά την Άλωση, μπορούμε να διαπιστώσουμε π.χ. στην Αγία Τριάδα Μετεώρων που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα<sup>99</sup> ή στο κα-

95. Πρβλ. αφιδωμα στο Τεκφούρ Σεράι: Αρ. Πασαδαίος, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών κτηρίων της Κωνσταντινούπολης*, εν Αθήναις 1973, πίν. 31β· αφιδωμα βόρειας όψης στον Άγιο Ιωάννη τον Αλειτούργητο Μεσημβρίας: Mango, *ό.π.*, εικ. 330· αφιδώματα στους ναούς των Αρχαγγέλων στο Lesnovo και Αγίου Γεωργίου της Μονής Polosko: Βελένης, *ό.π.*, πίν. 106α και 29β, αντίστοιχα. Βλ. επίσης μεγάλους ρόδακες εγγεγραμμένους σε ημικύκλια αφιδωμάτων στο καθολικό της Μονής Χελανδαρίου (β' νόρθηρας, βόρεια και νότια όψη) και στους ναούς της κοιλάδας του Μοράβα.

96. Βλ. ρόδακες στην κεντρική αφίδα του Αγίου Παντελεήμονος· στο λοξό ΝΑ. τοίχο πριν από την αφίδα του Ιερού Βήματος στον Προφήτη Ηλία και στην ανατολική όψη των Αγίων Αποστόλων.

97. Βλ. Πασαδαίος, *ό.π.*, πίν. 11-16.

98. Κατά την ταξινόμηση του Βελένης, *ό.π.*, σχ. 44.

99. Βλ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 398, εικ. 14, 15 και Νικονάνος, *ό.π.*, σ. 80, εικ. 27. Πρβλ. κεραμοπλαστικό σταυρό στην αφίδα του Ι. Βήματος του Χριστού Βεροίας. Ο σταυρός σε αφιδωμα του βόρειου τυπικαρίου της Μ. Κουτλουμουσίου έχει στοιχεία που θυμίζουν το ίδιο θέμα στο νότιο

βολικό της Μονής Αγ. Βησσαρίωνος Δούσικου<sup>100</sup>, όταν συγκριθούν με αντίστοιχα υστεροβυζαντινά. Για σύγκριση, από την άποψη αυτή, προσφέρεται επίσης και ο διάκοσμος στο νότιο τοίχο του καθολικού της Μονής Ρουσάνου.

Ένα άλλο στοιχείο που δεν στερείται μορφολογικού ενδιαφέροντος είναι οι θέσεις και η μορφή των παραθύρων στους χορούς. Με εξαίρεση το μεγαλύτερο τρίλοβο αξονικό άνοιγμα, αντί απλού παραθύρου, στο βασιλικό κτίσμα της Μονής Χελανδαρίου, οι θέσεις και η μορφή των παραθύρων στα δύο καθολικά ταυτίζονται. Ίδια είναι η διάταξη και στους χορούς του καθολικού της Μονής Παντοκράτορος. Επίσης το σύνθετο παράθυρο εν είδει τρίλοβου, με αντωπά τα εκατέρωθεν τεταρτοκυκλικά τόξα, που ανοίγεται στο τύμπανο της δυτικής κεραίας του σταυρού, είναι ως μορφή σύνηθες κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (Εικ. 6).

Στο εσωτερικό του κυριώς ναού, το γεγονός ότι οι τέσσερις κολόνες δεν είναι μαρμάρινες αλλά κτιστές<sup>101</sup>, κυλινδρικής μορφής (χωρίς δηλαδή μείωση των προς τα άνω διατομών) και με αισθητά μεγάλη διάμετρο δεν πρέπει να μας ξενίσει<sup>102</sup>. Αρκεί να θυμηθούμε ότι σ' ένα μεγάλο κέντρο άνθησης της

χορό της Ravanica (1375-1377).

100. Λέκος, *ό.π.*, εικ. 228. Πρβλ. το πρότυπο του στην γειτονική Πόρτα Παναγιά. Άλλωστε είναι χαρακτηριστική η παντελής έλλειψη κεραμοπλαστικού διακόσμου στο καθολικό της Μονής Δοχειαρίου στο Άγιο Όρος.

101. Κτιστές είναι και οι υψηλές οκταγωνικές βάσεις των κιόνων. Δεν υπάρχουν κιονόκρανα ή επιθήματα: δηλαδή γίνεται άμεση μετάβαση από την κυλινδρική μορφή της κολόνας, στην τετραγωνική βάση του υπερκείμενου κτιστού όγκου. Είναι πολύ πιθανόν ότι υπήρχε κατά την αρχική διαμόρφωση στη θέση αυτή επίθετη, μάλλον γύφνη, επίστερη. Γύφνη αναλύει στοιχειακά είναι γνωστά από παλιά στην διακοσμητική της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Πρβλ. γύφνηνη πλασίωση των προσκυνηταρίων (των ενθρόνων Χριστού και Θεοτόκου) στους ανατολικούς πεσούς στο Πρωτάτο: βλ. Αν. Ορλάνδος, «Το Μαρμάρινον Τέμπλον του Πρωτάτου των Καρυών», *E.E.B.Σ.* 23 (1953) 89. Επίσης γύφνηος είναι ο κοσμήτης που περιτρέπει τις γενέσεις των τεσσάρων καμαρών του καθολικού της Μονής Δαφνίου και τη βάση του τρούλου του Οσίου Λουκά Φωκίδας: βλ. Schultz-Barnsley, *The Monastery of St Luke of Stiris in Phocis*, London 1901, σ. 26. Γύφνηοι κοσμήτες υπάρχουν και στο καθολικό της μονής Βατοπαιδίου: βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Μ. Βατοπαιδίου», *Ιερά μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, τ. Α', Άγιο Όρος 1996, σ. 167. Εν προκειμένω, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το παράδειγμα του μεταβυζαντινού καθολικού της Μονής Αγίας Αναστασίας στη Θεσσαλονίκη: εδώ η μετάβαση από τις κτιστές κολόνες στην υπερκείμενη τοιχοδομή ορίζεται από κοσμήτη που διανθίζεται με επίθετα, γύφνηα, φυτόμορφα κοσμήματα.

102. Κτιστούς στύλους τετραγωνικής ή ορθογώνιας διατομής (πεσούς) που φέρουν τον κεντρικό τρούλο συναντούμε όχι σπάνια σε μεσοβυζαντινούς ναούς στον Ελλαδικό χώρο. Κατά τον 14ο αιώνα τέτοια παραδείγματα συναντούμε π.χ. στο Staro Nagoričino και τη Gračanica (βλ. M. G. Βοζκονίτς, «Deux Eglises de Milutin: Staro Nagoričino et Gračanica», *L'Art Byzantin chez les Slaves les Balkans, Premier Recueil*, Paris 1930): καθώς και σε άλλους μικρότερης σημασίας ναούς (βλ. Sv. Radojičić, *Geschichte der serbischen Kunst*, Berlin 1969, εικ. 16, 18). Πρβλ. και καθολικό της Μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη. Κυκλοτερούς τετράλοβης διατομής συναντούμε στη Ravanica (βλ. A. Derok, *L'architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen Age*, Beograd 1953, εικ. σ. 296, εικ. 353, 370).

Κτιστούς πεσούς συναντάμε και σε ναούς της Κωνσταντινούπολης. Πιθανολογείται ή

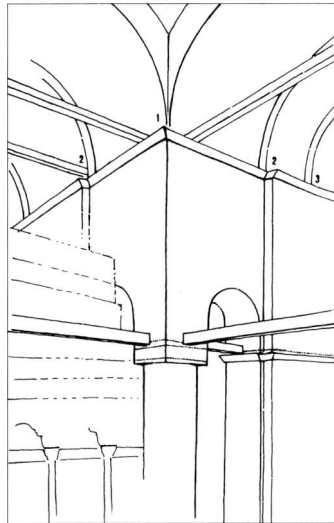
παλαιολόγεια αρχιτεκτονικής, στη Θεσσαλονίκη, δεν υπάρχει ούτε ένας ναός αυτής της περιόδου όπου να μην έχουν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερα σε δεύτερη χρήση, και μάλιστα παράταιρα. Στον ίδιο ναό μπορούμε να δούμε διαφορετικής προέλευσης κορμούς κίονων με βάσεις και κιονόκλιμα ποικίλα που προφανώς δεν συνανήκουν. Πολλά απ' αυτά τα μέλη ήσαν ήδη φθαγμένα και «πληγωμένα» πριν τοποθετηθούν. Στον Άθωνα, μαρμάρινα μέλη, καθόσον είναι γνωστό, έπρεπε να μεταφερθούν από «μακρινούς» τόπους. Σχετικά με τις δυνατότητες θαλάσσιων, αλλά και χερσαίων μεταφορών, πληροφορίες της εποχής προερχόμενες από τον ίδιο τον ηγούμενο της μονής Χαρίτωνα φανερώνουν ότι υπήρχαν τεράστιοι κίνδυνοι, λόγω των πειρατικών επιδρομών. Συγκεκριμένα αναφέρει τη διάθεση μεγάλων ποσών ως λύτρων για την εξαγορά από τους πειρατές, μέχρι και δεκατεσσάρων αιχμαλώτων, αδελφών<sup>103</sup> της μονής. Στην ίδια αιτία αλλά και στο συνεπαγόμενο υψηλό κόστος πρέπει να αποδοθεί και η ανυπαρξία μαρμάρινων αμφικιονίσκων στο δυτικό «τρίλοβο» παράθυρο καθώς και μαρμάρινων δομικών στοιχείων στα παράθυρα της αψίδας του Ι. Βήματος στις θύρες (περιθυρώματα) κλπ. Επίσης, οι κεκονιαμένοι κοσμητές φαίνεται πως δεν είναι λίθινοι ή μαρμάρινοι.

Σε συνάφεια με το θέμα των κτιστών κίονων, η σοβαρή μείωση του πάχους του κελύφους των καμαρών που δηλοποιείται με τις βαθειές υποχωρήσεις των γενεσέων τους ως προς τα πρόσωπα των υποκειμένων τοιχοδομιών (Σχ. 5) εκφράζει τη συνειδητή προσπάθεια ελάφρυνσης κατά το μέγιστο επιτρεπτό των φορτίων που καταπονούν αυτούς τους κτιστούς κίονες<sup>104</sup>. Με τις

θεωρείται βέβαιο ότι οι υπάρχοντες εδώ πεσσοί έχουν αντικαταστήσει τις αρχικές μαρμάρινες κολόνες κατά την τουρκική περίοδο. Για το καθολικό της Μονής Παντεόππου Χριστού —Eski Imaret Camii— ο Mango θεωρεί πιθανό ότι οι σημερινοί οκταγωνικοί κτιστοί πεσσοί προέρχονται από αντικατάσταση; βλ. Mango, *ό.π.*, σ. 235. Υπάρχει επίσης η άποψη ότι οι σημερινοί κτιστοί πεσσοί στο ναό του Μυρελαιού —Bodrum Camii— έχουν αντικαταστήσει μαρμάρινους κίονες, κατά την πρόωγη τουρκική περίοδο. Το ίδιο πιστεύεται και για τους ναούς Παντοκράτορος —Zeyrek Camii—, Vefa Kilise κ.ά.: βλ. C. L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, (Princeton University Press), New Jersey, χ.χ.ε., σσ. 22, 32 σημ. 41. Σχέδια των αναφερόμενων ναών, βλ.: J. Ebersolt - A. Thiers, *Les Eglises de Constantinople*, Paris 1913· Wolfgang Müller-Wieener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tübingen χ.χ.ε. Ήταν όμως πράγματι τόσο συνήθης η αντικατάσταση των κίονων; Όταν μάλιστα αναφέρεται σε ναούς που μεταράπηκαν σε τζαμιά; Μεταβυζαντινό παράδειγμα με κτιστούς κίονες βλ. Θεοχαρίδου - Τούρτα, «Η Μονή του Αγίου Γεωργίου στα Κερδύλια», *ό.π.*, σσ. 45-84, εκ. 10. Στα Μετέωρα είναι συχνή η χρήση λίθινων σφονδύλων κυλινδρικής μορφής, οπότε προκύπτουν κολόνες λεπτότερες.

103. Βλ. *Actes de Kutlumus*, 36 (1378), στ. 27, 37. Βλ. και Μαμαλάκης, *ό.π.*, σσ. 129 κ.εξ.

104. Παρόμοια λεπτινση του καμαροειδούς κελύφους για τον ίδιο λόγο (μόνο στις επτάμαχες θέσεις) διαφάνεται και στους ναούς Staro Nagoričino και Gračanica: βλ. α) Bošković, *ό.π.*, πίν. XXI (τομή κατά μήκος), εκ. 143· πίν. XXV και εκ. 148. β) Slobodan Ćurčić, *Gračanica*, (The Pennsylvania State University Press, University Park and London), χ.χ., εκ. 8, 13, 16. Μειώσεις του πάχους των υπερχείμων τοιχοδομιών που εκδηλώνονται με υποχωρήσεις του προσώπου τους, αμέσως πάνω από κοσμητές, όχι όμως τόσο έντονες όπως στο ναό που μας ατασολοεί, παρατη-



Σχ. 5. Καθολικό μονής Κουτλουμουσίου. Εσωτερικό, ΝΑ γωνία. (Π. Φουντάς).

υποχωρήσεις αυτές επιζητείται ίσως ταυτόχρονα και η —έστω κατά τι— απώθηση του κέντρου βάρους των φορτίων που αντιστοιχούν στον κάθε κίονα, και η μετάθεση του διαγωνίως φυγοκεντρικά.

Ωστόσο την ίδια βαθειά υποχώρηση παρουσιάζουν και οι γενέσεις μιας δεύτερης, ομοαξονικής καμάρας που αντιστοιχεί στο πάχος της πλευρικής τοιχοδομής<sup>105</sup> και σκεπάζει το πρώτο μέρος της κόγχης του χορού (Σχ. 5:2-3). Η κόγχη στην προκειμένη περίπτωση εμφανίζεται πιο βαθύκολλη απ' ό,τι σε άλλα καθολικά. Η υποχώρηση των γενέσεων αυτής της (δεύτερης) καμάρας δεν επιβάλλεται από στατικούς λόγους καθώς οι βάσεις της εδράζονται σε συμπαγείς τοίχους. Αιτία της έντονης υποχώρησης εδώ είναι η «ανάγκη» εναρμόνισης του εσωτερικού μετώπου της καμάρας προς τις αντίστοιχες, «φέρουσες» το τόξο, κάθετες στενές λωρίδες τοίχου, ώστε να ολοκληρώνεται αισθητικά, ως «ισοπαχές», το σχήμα της αφίδας. Αλλά και η απότομη αλλαγή της

ρούμε και σε παλαιολόγειους ναούς της Θεσσαλονίκης. Σχετικά με μειώσεις του πάχους τοιχοδομών βλ. Βελένης, *ό.π.*, σ. 107-172 κ.εξ.

105. Πρβλ. την υπάρχουσα προ του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του Ιερού Βήματος καμάρα που αντιστοιχεί περίπου στο πάχος του ανατολικού τοίχου στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης: βλ. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τ. Β', Αθήνα 1994, εικ. σ. 425.

γεωμετρικής σχέσης της υποχώρησης των γενέσεων προς τον σταθερού πλάτους κοσμήτη θα δημιουργούσε αμεσότερο αισθητικό πρόβλημα. Έτσι η «λύση» μετατίθεται σε δεύτερο επίπεδο: το τεταρτοσφαιρίο της κόγχης του χορού εμφανίζει αφιδωτό μέτωπο πλάτους ίσου με την υποχώρηση της γένεσης της προ αυτού καμάρας (Σχ. 5:3). Το κέλυφος δηλαδή του τεταρτοσφαιρίου «αποκτά μεγαλύτερο πάχος» αναπόφευκτα για συγκεκριμένο στατικό λόγο: την ανάγκη διαπλάτυνσης του ημιδακτυλίου έδρασης του τεταρτοσφαιρίου, αλλά και για τήρηση της αρχής να οριοθετείται εσωτερικά το τεταρτοσφαιρίο με μετωπικό αφίδωμα. Η ίδια διαμόρφωση παρατηρείται και στην κεντρική αφίδα του Ι. Βήματος, δηλαδή η συγκεκριμένη λύση προέκυψε ως συμβιβασμός δομικών και αισθητικών προϋποθέσεων.

Συμπέρασμα: όλες οι παραπάνω ενδείξεις που προσκομίζει η ιστορική, τυπολογική, μορφολογική, κατασκευαστική, διακοσμητική (των τοίχων) και λοιπή διερεύνηση συναρμολογούνται σε μια ενιαία ναοδομική θεώρηση<sup>106</sup> που ανάγει την ίδρυση του καθολικού στον 14ο αιώνα και ειδικότερα στα χρόνια της ηγουμενίας του Χαρίτωνος, ανάμεσα στο 1370 και 1378.

#### ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Το κείμενο μέχρις εδώ βρισκόταν στη διαδικασία προς εκτύπωση, όταν μέσω της πρόσφατης κυκλοφορίας του *Ατλαντος του Άθωνος*<sup>107</sup> επισημάνθηκε άρθρο<sup>108</sup> άμεσα σχετικό που είχε διαλάβει του βιβλιογραφικού ελέγχου. Σ' αυτό, ο παλιός καθηγητής, κύριος Παύλος Μυλωνάς, πρωτεργάτης των Αθωνικών ιχνηλατήσεων στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, διατυπώνει την άποψη ότι το σημερινό καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου (πλην του εξωνάρθηκα) προέκυψε από μεσοβυζαντινό τυπικής μορφής ναό, με προσθήκες και μετατροπές που έγιναν μετά το 1369. Συγκεκριμένα, ο υποτιθέμενος αρχικός ναός είχε και τις τρεις κόγχες του Ι. Βήματος τρίπλευρες εξωτερικά, δεν είχε χορούς και ο νάρθηκάς του ήταν στενός με τη συνηθισμένη κατά την περίοδο αυτή μορφή. Κατά την εν λόγω «διεύρυνση» που αποτελούσε την υλοποίηση του αιτήματος για ναόν *μείζονα και ικανόν δντα ύποδέχεσθαι ...* προστέθηκαν οι πλευρικές κόγχες (χοροί) επτάπλευρες εξωτερικά, αντικαταστάθηκε η

106. Η εσωτερική τοιχογράφηση και τα εξωτερικά επιχρίσματα δεν επιτρέπουν να διαγνωσθούν με ασφάλεια πιθανές επισκευές και επεμβάσεις μικρής ή μεγαλύτερης έκτασης στα δομικά και λοιπά στοιχεία του κτίσματος πέραν των προφανών. Έτσι η παρούσα εργασία αποτελεί μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση με βάση τα αμέσως προσιτά στοιχεία. Η έρευνα, επίσης, στα αρχαία της μεταβυζαντινής περιόδου της Μονής είναι πιθανό ότι θα φωτίσει και πτυχές της μετέπειτα οικοδομικής ιστορίας του καθολικού.

107. Π. Μ. Μυλωνάς, *Ατλας του Άθωνος*, τ. Β', Wasmuth 2000, σ. 144.

108. P. Mylonas, «Le Catholicon de Kutlumus. La dernière étape de la formation du catholicon athonite: l'apparition des *typicaria*», *Cahiers Archeologiques* 42 (1994) 75-86.



μεγάλη κόγχη του Ι. Βήματος από νέα, επίσης επτάπλευρη και όμοιας διάρθρωσης με τους χορούς, προστέθηκαν τα *τυπικαριά* και διπλασιάστηκε κατόπιν προσθήκης του εύρους του αρχικού νάρθηκα που πήρε εν τέλει τη μορφή *λιτής*. Επίσης πιθανολογείται ότι αντικαταστάθηκε ο «μεσοβυζαντινός τρούλος» από νέο με πιο ραδινές αναλογίες.

Είναι πράγματι ελκυστικό το ενδεχόμενο αυτό που παρουσιάζεται ως ολοκληρωμένη θεωρητική σύλληψη με ιστορικό έρεισμα σχετικές μεσοβυζαντινές μνείες της Μονής. Ωστόσο, βασικά σημεία στα οποία στηρίζεται η θεωρία αυτή επιδέχονται και άλλες αναγνώσεις. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς στην προηγηθείσα διαπραγμάτευση καθώς και στις ακόλουθες παρατηρήσεις-διευκρινίσεις.

Κατ' αρχήν, εξαιρώντας τον μεταγενέστερο εξωνάρθηκα, ο ναός παρουσιάζει μεγάλη τυπολογική και μορφολογική ενότητα, η οποία —καθώς εξηγήσαμε διεξοδικά— τον εντάσσει με συνέπεια στο παλαιολόγειο ναοδομικό πλαίσιο. Δεν είναι εφικτή η εκ των υστέρων μετασκευή έστω και με δραστικές επεμβάσεις όπως προϋποθέτει η παραπάνω θεωρία. Άλλωστε οι πηγές μιλούν για *ανέγερση* μεγαλύτερου ναού.

### 1. *Ιερό Βήμα*

α. Το κέρδος σε ευρυχωρία με την αντικατάσταση της υποτιθέμενης αρχικής τρίπλευρης κεντρικής αφίδας από την υπάρχουσα σήμερα, είναι πολύ μικρό —συνεπικουρούντων και των *τυπικαριών*— για να δικαιολογήσει την ανάληψη μιας τέτοιας εργασίας. Εξάλλου η φορμαλιστική συμμόρφωση κατά την πραγματοποίηση άλλων μετασκευών που γνωρίζουμε δεν φαίνεται να απασχολούσε τους βυζαντινούς αρχιτέκτονες ως αυτό το βαθμό.

β. Η ανατικατάσταση της κεντρικής αφίδας, η κατάργηση των κογχών των *παραβημάτων* και η παράπλευρη προσθήκη των *τυπικαριών* θα σήμαιναν στην πράξη —για λόγους δομικής συνοχής— καθαίρεση και ανακατασκευή ολόκληρης της ανατολικής πλευράς του ναού με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τους ανατολικούς θόλους.

### 2. *Οι χοροί*

Στα σημεία της υποτιθέμενης «επαφής» των κογχών (*χορών*) με τους «αρχικούς» τοίχους δεν εμφανίζονται καθόλου ίχνη συνένωσης ή ρωγμές. Η δομή, όπου τοπικά αποκαλύφθηκε, παρουσιάζει συνέχεια. Τα ημικυκλικά αφιδώματα που αποτελούν τα εσωτερικά μέτωπα των τεταρτοσφαιρίων των κογχών (Σχ. 5:3) δεν προδίδουν κατ' ανάγκην προσθήκη ολόκληρων των *χορών*. Είναι γενική αρχή να οριοθετείται και να τονίζεται το κοίλο του τεταρτοσφαιρίου και η αντίστοιχη ημικυλινδρική εσοχή κάθε κόγχης με μετωπικό περιβάλλον αφιδώμα. Εδώ, κατ' εξαίρεση, για τους λόγους που αναπτύχθηκαν

προηγουμένως, υπάρχει μόνο το ημικυκλικό τόξο του αφιδώματος χωρίς τα «φέροντα» κάθετα στοιχεία, σε συνδυασμό με την επιδίωξη μεγαλύτερης λειτουργικής ενότητας του βαθύκολπου<sup>109</sup> πράγματι χοροί: δηλαδή αποφεύχθηκε η προεξοχή των αντίστοιχων κατακόρυφων ακμών που θα διέκοπταν τη συνέχεια της κυλινδρικής επιφάνειας των κογχών (και θα εμπόδιζαν τη συνεχή ανάπτυξη των αγιογραφιών αλλά και την ενιαία παράθεση των στασιδίων). Πρέπει να σημειωθεί ότι η μικρού βάθους καμάρα που προηγείται του τεταρτοσφαιρίου των χορών και αντιστοιχεί στο πάχος των πλευρικών τοίχων (Σχ. 5:2-3) δεν δικαιολογείται (να προϋπάρχει) σε καμιά από τις συνήθεις περιπτώσεις επικάλυψης με καμάρες<sup>110</sup> των κεραίων σταυροειδούς, εγγεγραμμένου χωρίς χορούς ναού. Εν τέλει, το γεγονός ότι και οι τρεις κόγχες (και όχι μόνον οι χοροί) έχουν την ίδια εξωτερική και εσωτερική διάφρωση και έχουν δομηθεί συγχρόνως καθιστά ελάχιστα πιθανό να αποτελούν —και οι τρεις— εκ των υστέρων δομικές προσθήκες.

### 3. Νάρθηκας - Λιτή

Η υπάρχουσα λιτή παρουσιάζει τυπολογική, μορφολογική και δομική ενότητα αρμόζουσα στην περίοδο που αναφερόμαστε (14ος αι.). Ο τύπος λιτής υλοποιήθηκε σε μια οικοδομική φάση που προκύπτει άμεσα όταν ενοποιηθούν οι δύο συναπτόμενοι νάρθηκας —από τους οποίους ο εξωτερικός είναι επιμηκέστερος— όπως εμφανίζονται π.χ. στη μονή Ιβήρων ή και στη μονή Βατοπαιδίου. Για το ότι η λιτή αποτελεί μία οικοδομική ενότητα συνηγορούν τα εξής:

α. Στους νάρθηκας μεσοβυζαντινών εκκλησιών όχι πολύ μικρού μεγέθους, το μεσαίο τμήμα είναι κατά κανόνα πλατύτερο από τα πλευρικά, όπως π.χ. στα καθολικά των μονών Βατοπαιδίου, Ιβήρων, Μεγ. Λαύρας (αρχικός νάρθηκας), Οσίου Μελετίου Κιθαιρώνος, Παντοκράτορος και Μυρελαίου στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και στον ναό της Παναγίας των Χαλκίων.

Στον παλαιολόγειο νάρθηκα-λιτή του καθολικού της Μ. Χελανδαρίου (πρώτο και δεύτερο) τα τρία τμήματα είναι ισοπλατή όπως και στην περίπτωση μας όπου, σημειωτέον, αποκλείεται και το ενδεχόμενο να προέρχονται από κατοπινή αναδιάρθρωση του νάρθηκα, γιατί στις αντίστοιχες ανατολικές παραστάδες είναι συμφυές με τον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού (Σχ. 2, 3).

β. Στο νότιο τοίχο της λιτής και στο τμήμα που αποδίδεται στον υποτιθέμενο αρχικό στενόμακρο νάρθηκα διαγράφεται τυφλό αφίδωμα, το μοναδικό

109. Είναι πολύ πιθανό ότι οι κόγχες διαμορφώθηκαν πιο βαθείς για να αντισταθμισθεί, κατά το δυνατόν, ο περιορισμός του κεντρικού χώρου που επέβαλλαν οι κτιστοί κίονες: γιατί όσο ευρύτερος γινόταν ο κεντρικός χώρος, τόσο βαρύτερα θα ήσαν τα φορτία (από τους θόλους) που θα καταπονούσαν τους κίονες αυτούς.

110. Πρβλ. Βελήνης, *ό.π.*, σχ. 48, 49, 50.

μεγάλο που μπορούμε να δούμε από τον πιθανολογούμενο μεσοβυζαντινό ναό (Εικ. 5, Σχ. 2).

Παρατηρούμε κατ' αρχήν (β.1) ότι το αφίδωμα αυτό (καθώς και το αντίστοιχο, τοιχιωμένο παράθυρο) είναι διαμορφωμένο εντελώς έκκεντρα ως προς τον κατά μήκος (και καθ' ύψος) άξονα του αντίστοιχου εσωτερικού χώρου (Σχ. 2), ενώ αποτελεί κανόνα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η μεγίστη δυνατή αντιστοίχιση εξωτερικών αφιδωμάτων (και ανοιγμάτων) και εσωτερικών αξόνων (βλ. π.χ. νάρθηκες στα καθολικά των Μονών Βατοπαιδίου και Ιβήρων στον Άθω, Μυρελαίου και Λιβός στην Κωνσταντινούπολη, Οσίου Λουκά στη Φωκίδα και στην εκκλησία της Παναγίας Χαλκείων στη Θεσσαλονίκη). Η έντονη αυτή εκκεντρότητα εξηγείται μόνον όταν θεωρήσουμε το νότιο τοίχο της *λιτής* ως δομημένο ενιαία και ως ταυτόχρονη τη διαμόρφωση των δύο τυφλών αφιδωμάτων του, που συντελέσθηκε λογαριάζοντας κυρίως τις απαιτήσεις διάρθωσης της αντίστοιχης όψης. Πράγματι με την τοπική αφαίρεση επιχρίσματος αποδεικνύεται ενιαία η δόμηση του νότιου τοίχου της *λιτής*. Επίσης παρατηρούμε (β.2) ότι το αφίδωμα αυτό (ανατολικό της *λιτής*) δεν παρουσιάζει διπλή υποχώρηση όπως συμβαίνει συνήθως στους μεσοβυζαντινούς ναούς του Αγίου Όρους, π.χ. στα καθολικά των Μονών Βατοπαιδίου και Ιβήρων, στο κυριακό της σκήτης Αγ. Δημητρίου ή και στα ναύδρια του Αγίου Προκοπίου και του Ραβδούχου που γειτονεύουν με τη Μονή Κουτλουμουσίου, αλλά είναι ίδιας μορφής με το παρατιθέμενο δυτικό.

Πέραν των παρατηρήσεων αυτών, επισημαίνουμε και την κατασκευαστική δυσχέρεια που παρουσιάζει ο προτεινόμενος τρόπος σύνταξης —εν είδει παραστάδος— του ανατολικού άκρου της νότιας τοιχοδομής της υποτιθέμενης προσθήκης.

#### 4. Οι κίονες

Επίσης παρουσιάζει στατικής και τεχνικής φύσεως αντενδείξεις η υποτιθέμενη, εκ των υστέρων ενίσχυση (renforcement) «προϋπαρχόντων» κίωνων (μονολιθικών ή κτιστών), ώστε να προκύψουν οι παχείς κυλινδρικοί στύλοι που βλέπουμε σήμερα. Αναφέρεται ότι η ενίσχυση αυτή έγινε πιθανώς εν όψει αντικατάστασης του κεντρικού τρούλου από νέο με πιο ραδινές αναλογίες, δηλαδή χάριν φορμαλιστικής «συννεπείας». Έχουμε εξετάσει προηγουμένως το ζήτημα των κτιστών κίωνων· πλην των άλλων ενδείξεων, το γεγονός ότι οι βαθείς υποχωρήσεις των γενέσεων των καμαρών οφείλονται πιθανότατα σ' αυτούς φανερώνει ότι συνυπήρχαν απ' την αρχή της οικοδόμησης.

#### 5. Αναλογίες κάτοψης και κεντρικού τρούλου

Μια ακόμη ένδειξη για το ότι ο ναός είναι απ' την ανέγερσή του παλαιολόγιος συνίσταται στην ειδική αναλογία διαστάσεων της κάτοψης που καθο-

ρίζει το βαθμό εγγύτητας των κίωνων προς τους πλευρικούς τοίχους. Οι σχετικές συγκρίσεις, όπως είδαμε, φέρουν το καθολικό της Μ. Κουτλουμουσίου πλησιέστερα προς το καθολικό της Μ. Χελανδαρίου. Θυμίζουμε και τις ραδινές αναλογίες του τρούλου.

#### 6. Ο τύπος του παραθύρου της δυτικής κεραίας

Το «τρίλοβο» παράθυρο που εγγράφεται στο καμαροσκεπές μέτωπο της δυτικής κεραίας του σταυρού (Εικ. 6), και ως εκ τούτου ανήκει ασφαλώς στον αρχικό πυρήνα του ναού, έχει την τυπική μορφή που συνηθίζεται κατά την παλαιολόγεια περίοδο (βλ. π.χ. καθολικό Μ. Χελανδαρίου, δυτική κεραία και ναούς Θεσσαλονίκης: Αγ. Αποστόλους, δυτική κεραία· Προφήτη Ηλία, δυτική όψη υπερώου· Αγ. Αικατερίνη, βόρεια και νότια κεραία· καθώς και προταθείσα αναπαράσταση νότιας όψης<sup>111</sup> καθολικού Μονής Βλατάδων).

#### 7. Η απουσία μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών

Εαν το καθολικό παρουσιάζει δύο κύριες οικοδομικές φάσεις: μια μεσοβυζαντινή και μια υστεροβυζαντινή είναι άξιο περιεργείας γιατί λείπουν, και από τις δύο αυτές διακριτές φάσεις, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Η βασίλειος θύρα π.χ. θα περιέμενε κανείς —προκειμένου για μεσοβυζαντινό, Αθωνικό καθολικό— να έχει μαρμάρινο περιθύρωμα. Για τη γενικευμένη απουσία μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και την πιθανή αιτιολογία της έχει γίνει ήδη λόγος προηγουμένως.

#### 8. Η στέγαση του σταυρικού πυρήνα

Στα διασωζόμενα μεσοβυζαντινά καθολικά του Αγίου Όρους, των Μονών Βατοπαιδίου, Ιβήρων και Ξενοφώντος, οι στέγες που καλύπτουν τις κεραίες του σταυρού είναι δικλινείς (στη Μεγίστη Λαύρα δεν σώζεται η αρχική στέγαση). Στο βαθμό που τα παραδείγματα αυτά φανερώνουν μια επιχώρια «προτίμηση —γιατί δεν μπορεί να θεωρηθεί<sup>112</sup> ως κανόνας απαράβατος— και με την επιφύλαξη κάποιων ενδεχόμενων μετατροπών που δεν πρέπει επίσης να αποκλεισθούν χωρίς ειδική διερεύνηση, οι καμπύλες επικαλύψεις στο καθολικό της Μ. Κουτλουμουσίου (ιδιαίτερα της δυτικής κεραίας) συνιστούν μια ακόμη ένδειξη για παλαιολόγεια προέλευση. Καμπύλες στεγάσεις των κεραιών του σταυρού συναντούμε και στο καθολικό της Μ. Χελανδαρίου.

Η αμφιλογία για τη χρονολόγηση της ίδρυσης του καθολικού της Μ. Κουτλουμουσίου, που αναφέρεται τελικά όχι μόνο στη μεταβυζαντινή και υστερο-

111. Βλ. *Η Αναστήλωση των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων στη Θεσσαλονίκη*, ό.π., εικ. 71.

112. Πρβλ. Βελένης, ό.π., σ. 283.

βυζαντινή αλλά και στη μεσοβυζαντινή περίοδο, δείχνει καθαρά πως ήταν αναγκαία η προσηγηθείσα αναλυτική κατά το δυνατόν τεκμηρίωση της άποψης ότι ο ναός ανεγέρθηκε επί ηγουμενίας Χαρίτωνος (ειδικότερα, ανάμεσα στα 1370 και 1378) και ότι δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη μας που αιτιολογείται στο επίμετρο, μετασκευή μεσοβυζαντινής εκκλησίας.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΦΟΥΝΤΑΣ

## SUMMARY

P. G. Foundas, *The dating of the catholicon of the athonite monastery of Koutloumousiou.*

Opinions regarding the exact date of construction of the catholicon of the Monastery of Koutloumousiou vary: the latest dating that has been proposed is between the early and mid-16th century (1540), while the earliest is the first half of the 12th century. Faced with this wide divergence of views, it was necessary to investigate the available written evidence (archival sources, references and inscriptions) together with the mural representations of the founders and particularly the architectural features of the church.

Close examination of the written sources reveals that, of the references dating from the post-Byzantine era and the 16th century in particular, no mention is made of the foundation of a catholicon. In the *praxeis* (documents) which date from the 14th century and more specifically from the abbacy of Chariton, the need for and hope that the catholicon will be reconstructed—not merely enlarged: “...ανεγείρω τε ναόν μεζονα...”— is repeatedly expressed, and the other written and historical information we have relating to this subject indicates that the abbot’s wish was probably realized.

As regards the architectural investigation of the church, if, first of all, we examine the characteristic features of the typology of 16th-century churches and of those built in the immediately preceding period, either on Mount Athos or outside, we find that these features are not present in the church in question. On the contrary, it displays certain basic characteristics typical of Palaeologan architecture. In all the comparisons that are made, the typology is examined not only from the point of view of the ground plan but also the entire plastic (stereometric) formation of the building. For it is particularly important to assess to what extent and how clearly the main compositional and structural principles of the cross-in-square type of church are expressed in the external appearance of the building: whether, for example, the cruciform core is elevated or not, whether the corner bays are subordinated to it, whether the faces are given a uniform appearance by setting undifferentiated blind arches side by side, etc. The dating of the building to the abbacy of Chariton is supported by structural, morphological and decorative features.

In the appendix a number of observations are set out which show that the

building is not the result of a Palaeologan conversion of a Middle Byzantine church (without *choroi*). According to this view, the sanctuary apse and the central dome were replaced, lateral apses (the *choroi*) and *typikaria* were added, and the supposedly narrow original narthex was extended to form the present-day *liti*. With regard to this theory, a brief note may be made of the following points:

1. It is plausible that *choroi* should be added to the supposed original Middle Byzantine church. That the sanctuary apse should be replaced, however, more for the sake of making a formalistic adaptation, without essentially gaining any extra space, does not seem so plausible.
2. The *choroi* form an organic bond with the adjoining masonry and no vertical cracks have appeared where they are supposed to have been joined at a later date to the lateral walls, with which they display a structural continuity. The apses appear deeper than usual, probably to offset, as far as was possible, the compression of the central area of the church, which was due to the fact that built columns are less capable of supporting large vaults.
3. The *liti* (narthex) displays a typological, morphological and structural unity which befits the period we are dealing with (14th cent.). The east pilasters form an integral part of the west wall of the *naos* and divide the supposed original narthex into three equal parts, which is not usual for the Middle Byzantine period. Moreover, the blind arch (and corresponding window) which lies in what would have been the south face of this 'original' narthex is extremely off-centre in relation to the corresponding axis in the interior, which is also unusual for this period. The specific articulation of the existing arches can only be explained if the south wall of the *liti* is regarded as a single phase of construction.
4. The existence of built and not marble columns can be attributed to the adverse historical conditions of the second half of the 14th century. The later reinforcement of the supposedly thin original columns with a built outer casing would have been technically difficult if not impossible, and also unsafe in static (structural) terms.
5. The specific system of proportions of the ground plan, which determines how close the columns should be placed to the lateral walls of the church, places the catholicon closer to that of the Monastery of Chelandari. The proportions of the dome also recall Palaeologan models.
6. The 'three-lobed' window in the tympanum of the west arm of the cross, which cannot be attributed to a conversion, belongs to the type of window which occurs very frequently during the Palaeologan period.
7. The general lack of marble architectural members in the composite

windows, door-frames, cornices etc. is rather incompatible with a dating to the first half of the 12th century, and is also hard to explain if we accept a later extensive renovation.

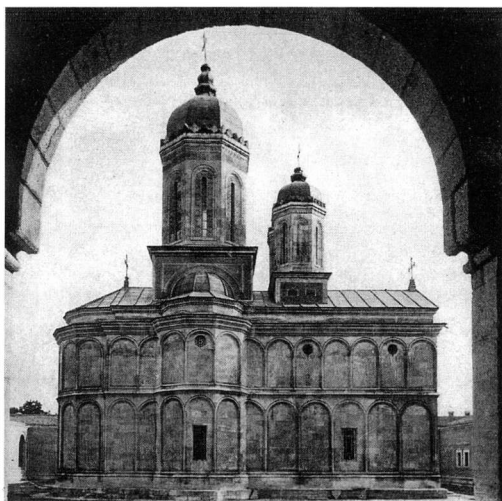
8. Evidence drawn from the form of roofing of the arms of the cross.

Taking all the data that we have examined into account, we believe that the catholicon of the Monastery of Koutloumousiou was erected in the period 1370-1378 and does not constitute a conversion of a Middle Byzantine church.

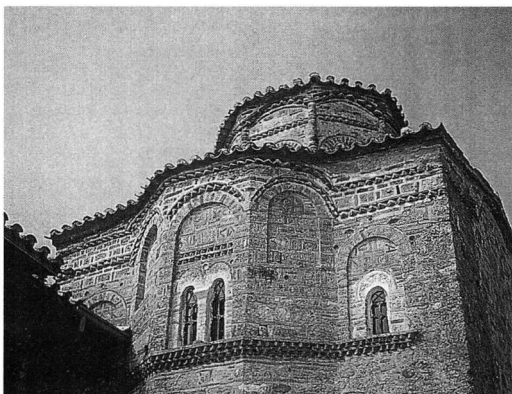




*Εικ. 1. Καθολικό της Μονής Καρακάλλου, άποψη από ΝΑ.*



*Εικ. 2. Καθολικό Μονής Dealu. Ιδρύθηκε (στα 1499 ή 1502) από τον Ράντου τον Μεγάλο.*



*Εικ. 3. Καθολικό Μονής Αγίας Τριάδος Μετεώρων. Αποψη από ανατολικά.*



*Εικ. 4. Καθολικό Μονής Κουτλουμουσίου. Ο νότιος Χορός και το νότιο Τυπικαριό.*



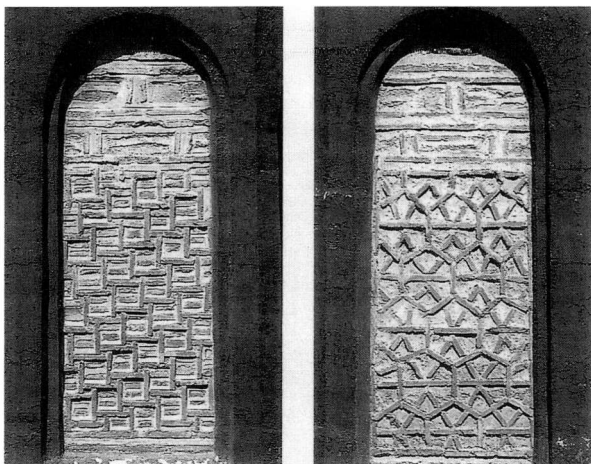
Εικ. 5. Καθολικό Μονής Κουτλουμουσίου. Άποψη από ΝΑ. (Φοτ. G. Trumler).



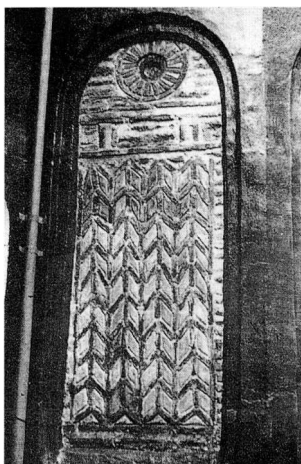
Εικ. 6. Καθολικό Μονής Κουτλουμουσίου. Άποψη από ΝΑ.



Εικ. 7. Καθολικό Μονής Κουτλουμουσίου. Η συμβολή των κεραιών του σταυρού.  
Αποψη από ΝΑ.



Εικ. 8-9. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος σε τυφλά αψιδώματα της κόγχης του Ι. Βήματος.



Εικ. 10. Πρώτο νότιο τυφλό αψίδωμα της κόγχης του Ι. Βήματος.